

Socjologia w służbie SB?*

Zaangażowanie polskiej socjologii w reprodukcję systemu władzy w PRL nie stało się dotąd przedmiotem systematycznej refleksji. Wzmiankuje się co prawda o konkretnych wpływowych socjologach marksistach, wskazuje na okres „socjologii dworskiej” wiążącej się z latami siedemdziesiątymi, brakuje jednak pogłębionych analiz ukazujących ideologizację polskiej socjologii¹ bądź kooperację polskich socjologów z instytucjami władzy (np. w roli ekspertów). Nie pokuszono się także do tej pory o ukazanie praktycznego wykorzystania socjologicznych narzędzi badawczych i analitycznych w kontekście obiegu informacji oraz możliwości wypracowywania „technologii władzy” (funkcje ośrodków badania opinii publicznej i innych instytucji, m.in. GUS).

Tekst niniejszy, chociaż otwiera dopiero bogate pole badawcze dotyczące relacji socjologii i władzy w systemie komunistycznym, eksploruje problem w samym rdzeniu struktur panowania owej formacji, rekonstruuje bowiem próby wykorzystania wiedzy socjologicznej oraz badaczy spod znaku nauk społecznych przez Służbę Bezpieczeństwa.

Celem autora artykułu było omówienie odnalezionych w archiwach IPN przypadków wykorzystania badań socjologicznych w pracy SB z lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. Najwięcej miejsca poświęcono sprawie zorganizowania oraz działania zespołu badawczego socjologów, powołanego przez Departament III MSW bezpośrednio po Grudniu '70. Omówiono również pomysł utworzenia niejawnego ośrodka naukowego, który miał prowadzić systematyczne badania socjologiczne na potrzeby SB.

Ukazaniu relacji pomiędzy tą służbą a środowiskiem naukowym służy analiza przypadku socjologa Kazimierza Doktora, współpracownika Departamentu I i III MSW, zarazem członka zespołu badawczego zajmującego się Grudniem '70. Jak się wydaje, jego zawodowa biografia dobrze ilustruje splot instytucji władzy i świata akademickiego w PRL.

Potwierdzeniem zawartych w tekście tez jest dwanaście opracowanych dokumentów dotyczących prac zespołu badawczego (dokumenty nr 1–4), wypełnione ankiety

* Część z cytowanych i analizowanych w artykule dokumentów autor otrzymał od Sławomira Cenckiewiczza oraz Piotra Gontarczyka. Autor wdzięczny jest za komentarze do wcześniejszych wersji tekstu Sławomirowi Cenckiewiczowi, Radosławowi Sojakowi, Łukaszowi Afeltowiczowi oraz uczestnikom seminarium Andrzeja Zybertowicza.

¹ Tu wyjątkowo można wskazać tekst Edmunda Mokrzyckiego *Marksizm, socjologia, realny socjalizm* pochodzący z 1989 r. (przedruk w: *Publicystyczny komentarz socjologów: analizy, polemiki, wywiady. Wybór tekstów z lat 1957–2006*, red. H. Domański, A. Ostrowska, Warszawa 2006).

trzech uczestników strajków podczas Grudnia '70 będące pokłosiem prac zespołu badawczego (nr 5–7), zapis pomysłów powołania niejawnego ośrodka badań socjologicznych (nr 8–9) oraz źródła obrazujące współpracę agenturalną Kazimierza Doktora (nr 10–12).

Pierwsze próby prowadzenia przez SB badań socjologicznych

Próby wykorzystania technik ankietowych w pracy Służby Bezpieczeństwa podejmowano już w latach sześćdziesiątych. W październiku 1963 r. w Departamencie III MSW opracowano plan badań „osób znanych w przeszłości z antypaństwowej działalności w ugrupowaniach winowskich i peeselowskich”². Badania miały na celu poznanie przeszłych i obecnych postaw tych osób oraz postaw i zachowania się ich dzieci. Wypełnioną ankietę miał kończyć praktyczny wniosek o wszczęciu, kontynuowaniu lub zaniechaniu działań operacyjnych wobec konkretnej osoby. Badaniami objęto 258 osób z siedmiu województw.

Przypadek ten jest interesujący zarówno ze względu na sposób organizacji badań, jak i komentarze, jakimi opatrzone to przedsięwzięcie. Przede wszystkim wiemy, jak zbierano informacje do ankiet: poprzez wywiady środowiskowe (miejsce pracy, rodzina, sąsiedzi), kontakty z byłymi i obecnymi TW, KO oraz kwerendy w Biurze „C” MSW. Niektóre ankiety kończyły się np. takimi uwagami: „Dane do ankiety uzyskano z materiałów archiwalnych Wydziału »C«, przeprowadzonych ustaleń w miejscu pracy i zamieszkania oraz od b[yłego] TW ps. »Hańcza« (sprawdzono)”³; „Dane do ankiety uzyskano z materiałów archiwalnych Wydziału »C« oraz z aktualnie prowadzonej sprawy, TW ps. »Skała«, »Jerzy«, »Owoc« i »17« (sieć sprawdzona)”⁴.

Przebieg badań i opracowanie wyników ankiet opisano później w „Informacji dot[yczącej] przeprowadzenia badań niektórych osób znanych z wrogiej działalności winowsko-peeselowskiej”⁵. Najciekawsze są w nim elementy refleksji metodologicznej. Czytamy m.in., że „Istotną wadą ankiet była przewaga części »historycznej«, a więc mówiącej o przeszłości figuranta, nad częścią »współczesną«, traktującą o jego aktualnej postawie i zachowaniu”⁶ oraz że uzyskano „zbyt ciemny obraz” badanych środowisk związany częściowo ze złym doborem próby⁷.

² AIPN, MSW, 00231/271, t. 1, k. 3.

³ AIPN, MSW, 00231/271, t. 3, k. 9.

⁴ AIPN, MSW, 00231/271, t. 13, k. 10.

⁵ AIPN, MSW, 00231/271, t. 1, k. 47–54. Dokument nie zawiera daty ani autora.

⁶ *Ibidem*, k. 53.

⁷ *Ibidem*, k. 54–55.

Plan badań został również poddany ocenie przez zastępcę dyrektora Centralnego Archiwum MSW, płk. Feliksa Dwojaka; stwierdził on m.in.: „Zamierzone badania przedstawione w planie z dnia 20 VIII [1963 r.] mogą być interesującym eksperymentem w poszukiwaniu obiektywnej oceny zaszłych zmian w postawach społeczno-politycznych osób pozostających w zainteresowaniu operacyjnym Służby Bezpieczeństwa. Osiągnięcie wytkniętego celu badawczego w postaci możliwie wyczerpujących i obiektywnych ocen osób interesujących Służbę Bezpieczeństwa, ocen opartych na analizie statystycznej i operacyjnej jak największej ilości konkretnych i bezspornych faktów, ilustrujących zaszłe zmiany w postawie ww. kategorii osób, umożliwi dogłębną ocenę zjawisk i pozwoli na wysunięcie wniosków w wielu sprawach.

Wnioski oparte na badaniach zadecydują prawdopodobnie o dalszym stosunku Służby Bezpieczeństwa do konkretnych osób, a wnioski ogólne może zastąpią swego rodzaju naukową analizą intuicyjną niekiedy jeszcze ocenę zjawisk. Wzbogacenie przez planowany eksperyment metod działalności Służby Bezpieczeństwa o pewne elementy socjologii, sądzę, że warto dodać i elementy psychologii, znajduje częściowe odbicie w metodzie poczynionych przygotowań”⁸.

W dalszej części opinii można też znaleźć interesujące zalecenia metodologiczne (m.in. stosowania doboru reprezentatywnego, przeprowadzenia swoistego pilotażu) oraz szkoleniowe (płk Dwojak postulował opracowanie instrukcji dla pracowników SB zaangażowanych do badań, zawierającej informacje o badaniach ankietowych oraz biograficznych, uwzględniającej analizę treści listów, życiorysów, wspomnień i artykułów)⁹.

Przypadek sięgnięcia po socjologiczne techniki badawcze sygnalizował także Paweł Machcewicz w książce „*Monachijska menażeria*”. *Walka z Radiem Wolna Europa 1950–1989*. Pisał on tam o badaniach sondażowych poświęconych słuchalności zachodnich rozgłośni radiowych przeprowadzonych w 1965 r. Badania te, mimo bardzo dużej próby badawczej, były jednak mocno nieprofesjonalne do strony metodologicznej¹⁰.

SB podejmowała również samodzielne (dość amatorskie zresztą) próby systematyzowania teorii socjologicznej. Próbę taką znajdziemy np. w pochodzącym z 1964 r. obszernym referacie *O potrzebie wykorzystania socjologii i psychologii w pracy Służby Bezpieczeństwa* ppłk. Bazylego Białokozowicza, ówczesnego naczelnika Wydziału II KW MO w Białymstoku¹¹.

⁸ AIPN, MSW, 00231/271, t. 1, Uwagi do planu przeprowadzenia badań przez Wydział II Departamentu III, 21 VIII 1963 r., k. 42.

⁹ *Ibidem*, k. 43–44.

¹⁰ Przebadano niemal 23 tys. osób z czterech województw i Łodzi (P. Machcewicz, „*Monachijska menażeria*”. *Walka z Radiem Wolna Europa 1950–1989*, Warszawa 2007, s. 152–153).

¹¹ AIPN, Biblioteka MSW, 01521/1028. Co ciekawe z punktu widzenia dalszych ustaleń, ppłk Białokozowicz, podając źródła teoretyczne swojej pracy, wymienił m.in. wykłady prof. Jana Szczepańskiego, prowadzone zapewne dla oficerów bezpieczeństwa przez Departament Kadry i Szkolenia MSW.

Praca ta w części socjologicznej zawierała dość sztaprowe i powierzchowne przedstawienie pojęć, takich jak: zbiorowość, więź społeczna, grupy formalne i nieformalne oraz procesy i rytuały społeczne. Brak w niej jednak praktycznych wniosków dla pracy SB. Pewne pomysły wykorzystania teorii znalazły się w części psychologicznej; mowa tam m.in. o psychologicznych podstawach werbowania i pracy z TW i KO (kwestia odpowiedniego motywowania) oraz „operacyjnym wygrywaniu istniejących konfliktów w różnych opozycyjnych i wrogich grupach (kłery, elementy warcholskie)”¹².

Elementy analizy socjologiczno-statystycznej znalazły się także w materiałach dotyczących kontroli operacyjnej Krajowej Komisji Porozumiewawczej NSZZ „Solidarność”. Znaleźć tam można m.in. dokumenty, w którym analizowane są składy osobowe KKP „S”, MKZ Gdańsk, MKZ Wrocław oraz MKR Szczecin pod kątem przynależności partyjnej, poziomu wykształcenia i karalności (informacje te określono jako „dane socjologiczne”). Przeanalizowano również postawy niektórych liderów oraz nurty istniejące w łonie KKP w kategoriach poziomu radykalizmu oraz wpływu¹³.

Podobny charakter ma materiał zatytułowany „Analiza socjologiczna członków Komisji Krajowej NSZZ »Solidarność«” z listopada 1980 r.¹⁴ Chociaż materiały te nie miały zbyt wyrafinowanego charakteru, mogły w pewnej mierze posiadać praktyczną wartość dla organów bezpieczeństwa (choćby dość amatorskie próby analizy socjometrycznej, ukazującej pozycję danej osoby w hierarchii organizacji lub grupy).

Grudzień '70 – badania socjologiczne pod skrzydłami SB

Najbardziej kompleksowy i zaawansowany projekt wykorzystania tak socjologów, jak i wiedzy socjologicznej dotyczył wydarzeń z Grudnia '70. Jest to nie tylko nieznanym dotąd wymiar Grudnia, ale także niezwykle sytuacja, w której kryzys, opanowany już politycznymi i fizycznymi środkami represji, miał być także niemal na bieżąco „spacyfikowany poznawczo”. Oto bowiem już w styczniu 1971 r. SB podjęła działania zmierzające do organizacji badań naukowych mających opisać społeczną dynamikę Grudnia '70.

Zanim więc maszyna partyjna uruchomiła własne mechanizmy kontrolne, powołując komisje Szydłaka i Kruczka w 1971 r., a dekadę później – tzw. Zespół II¹⁵,

¹² *Ibidem*, k. 7.

¹³ AIPN, MSW, 0236/277, t. 1, k. 5, 33–34, 44, 214–222.

¹⁴ AIPN, MSW, 0236/315, t. 2, k. 72–74.

¹⁵ Nie można oczywiście abstrahować od tego, że zarówno komisje Szydłaka i Kruczka, jak i Zespół II miały odmienne cele oraz inny krąg odbiorców. Nawiązanie do tych spraw znajduje się w dalszej części tekstu.

Departament III MSW dysponował już projektem badań nad robotnikami ze stoczni Trójmiasta i Szczecina, opracowanym przez zespół socjologów, których trzon – jak wynika z dokumentów Departamentu III – stanowili pracownicy Instytutu Filozofii i Socjologii PAN z Warszawy.

15 stycznia 1971 r. kpt. Waław Król, inspektor Wydziału IV Departamentu III MSW, sporządził notatkę następującej treści: „W związku z organizacją badań naukowych typu ekspertyzy doraźnej dotyczącej aktualnej sytuacji na Wybrzeżu Gdańskim przeprowadziłem rozmowy z kierownictwem Wydziału III KW MO w Gdańsku oraz grupą pracowników naukowych w składzie: doc. dr hab. Bolesław Maroszek – kierownik Zakładu Socjologii Uniwersytetu Gdańskiego, dr Zbigniew Sufin – adiunkt Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, dr Krzysztof Ostrowski – adiunkt IFiS PAN, dr Witold Morawski – adiunkt Instytutu Socjologii Wydziału Nauk Społecznych UW, doc. dr hab. Stanisław Mika – prodziekan Wydziału Pedagogiki UW.

W wyniku ustaleń z kierownictwem Wydziału III KW MO w Gdańsku przyjęto, że badania powyższe będą przeprowadzane oficjalnie przez Instytut Socjologiczno-Psychologiczny Uniwersytetu Gdańskiego, który w planach badawczych na lata 1971–1972 posiada temat: »Badania nad postawami i motywacjami ludzi morza«. Stwarza to dogodną sytuację dla rozszerzenia badań na obiekty nas interesujące, a jednocześnie zabezpiecza przed możliwością ewentualnego ujawnienia, że inspiratorem badań jest Służba Bezpieczeństwa”¹⁶.

W dalszej części notatki kpt. Król zarysował założenia i warunki organizacyjne dla sprawnego przeprowadzenia badań, które miały dotyczyć pracowników stoczni: im. Lenina w Gdańsku i im. Komuny Paryskiej w Gdyni oraz portów: gdańskiego i gdyńskiego. W kolejnej notatce, datowanej na 21 stycznia 1971 r.¹⁷, kpt. Król postulował dołączenie do zespołu badaczy dr. Kazimierza Doktora oraz jak najszybsze nawiązanie współpracy między zespołem badawczym a Komitetem Wojewódzkim PZPR w Gdańsku (planowano spotkanie między I sekretarzem KW Alojzym Karkoszką a Bolesławem Maroszkim).

Kpt. Król pisał również o potrzebie uzyskania zwolnień od zajęć dydaktycznych i instytutowych badaczy będących w zespole od rektora Uniwersytetu Warszawskiego prof. Zygmunta Rybickiego (znanego z dyspozycyjności wobec władz) oraz dyrektora IFiS PAN, prof. Jana Szczepańskiego. Król nadmienił także, że jakość ekspertyz utworzonego zespołu może w dużej mierze być zależna od selektywnego udostępnienia członkom zespołu materiałów Służby Bezpieczeństwa. Z notatki tej wynika również, że zespół badawczy gotów był po przeprowadzeniu badania i sporządzeniu analizy dotyczących Trójmiasta podjąć badania porównawcze w Szczecinie (zob. dok. nr 1 i 2).

¹⁶ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, Notatka kpt. Waława Króla, 15 I 1971 r., k. 1. W kontekście pomysłu zarysowanego w notatce istotne wydaje się umiejscowienie instytucjonalne kpt. Króla – Wydział IV Departamentu III zajmował się m.in. ochroną środowisk naukowych.

¹⁷ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, Notatka kpt. Waława Króla, 21 I 1971 r., k. 4–5.

Jeszcze w styczniu 1971 r. powstały dwa opracowania: „Analiza przyczyn i skutków wydarzeń grudniowych na Wybrzeżu. Propozycje badawcze”¹⁸ oraz „Projekt badań. Analiza przyczyn, przebiegu i skutków wydarzeń grudniowych na Wybrzeżu”¹⁹. Czy autorem obu tych opracowań był wspomniany zespół sześciu socjologów – odpowiedź na to pytanie jest problematyczna, dokumenty nie są bowiem podpisane imiennie; pierwszy z nich sygnowany jest terminem „zespół badawczy” i datowany na 20 stycznia 1971 r.²⁰, drugi nie jest ani podpisany, ani datowany (zob. dok. nr 3). Rekonstrukcja rzeczywistego składu osobowego zespołu oraz jego działań na podstawie relacji osób wymienionych w notatkach kpt. Króla tylko częściowo dała jednoznaczne rezultaty²¹. Witold Morawski zdecydowanie zaprzeczył, aby brał udział w pracach zespołu na jakimkolwiek etapie oraz wiedział cokolwiek na jego temat²². Zarówno Stanisław Mika, Krzysztof Ostrowski, jak i Zbigniew Sufin zgodnie stwierdzili, że na przełomie 1970 i 1971 r. uzyskali od przełożonych informację o organizacji zespołu badawczego zajmującego się robotnikami w kontekście Grudnia '70 z sugestią bądź poleceniem udziału w jego pracach²³. Dla wszystkich niejasna pozostawała kwestia rzeczywistego mocodawcy całego przedsięwzięcia. Całej trójce (oraz być może kilku innym osobom²⁴) jeszcze w styczniu 1971 r. zorganizowano wspólny wyjazd do Gdańska; razem zameldowali się w nieistniejącym dziś hotelu „Monopol” w Gdańsku. Tu kończy się zgodność relacji.

Ostrowski stwierdził, że po przejeździe do Gdańska czekali kilka godzin w hotelu, po czym dostali informację, że całe przedsięwzięcie zostało odwołane („ktoś po prostu wszystko odwołał”) i że jeszcze tego samego dnia wieczorem byli z powrotem w Warszawie²⁵. Mika pisał: „Następnego dnia, nie pamiętam w jaki sposób, oznajmiono nam, że »sprawa jest nieaktualna« i wróciliśmy do Warszawy. Mam niejasne wrażenie, że wspomniano, iż Komitet [Wojewódzki PZPR] w Gdańsku nie wyraził

¹⁸ *Ibidem*, k. 14–16.

¹⁹ *Ibidem*, k. 17–23.

²⁰ W aktach zachowana jest wersja brudnopisu „Analizy” z odręcznie naniesionymi poprawkami, odręcznie datowana oraz podpisana „zespół badawczy” (*ibidem*, k. 24–25).

²¹ Wysłałem listy z pytaniami m.in. o „zespół badawczy” do pięciu osób (prof. Bolesław Maroszek nie żyje): prof. Kazimierza Doktora, prof. Stanisława Miki, prof. Witolda Morawskiego, dr. Krzysztofa Ostrowskiego oraz prof. Zbigniewa Sufina. Prof. Doktor nie odpowiedział w ogóle.

²² Prof. Morawski w liście do autora napisał: „Nic nie wiem o tym, że byłem powołany w styczniu 1971 roku na członka zespołu badawczego SB w celu zbadania przyczyn i skutków wydarzeń grudniowych na Wybrzeżu. Nic też nie wiem o zespole powołanym przez SB. W żadnym posiedzeniu zespołu SB nie uczestniczyłem, jak też nie wiem, kto w nim brał udział” (List Witolda Morawskiego do Daniela Wicentego z 25 IV 2008 r.). Z listu prof. Morawskiego wynika również, że uzyskał on status pokrzywdzonego.

²³ List Stanisława Miki do Daniela Wicentego z 26 IV 2008 r.; Relacja Krzysztofa Ostrowskiego z 20 VI 2008 r.; Relacja Zbigniewa Sufina z 23 VI 2008 r.

²⁴ Wspomina o tym w swoim liście Mika, zaznaczając, że nie pamięta nazwisk tych osób (List Stanisława Miki do Daniela Wicentego z 26 IV 2008 r.).

²⁵ Relacja Krzysztofa Ostrowskiego z 20 VI 2008 r.

zgody na prowadzenie badań²⁶. Jeszcze inną wersję zaprezentował Sufin – według niego cała trójka (tj. on oraz Mika i Ostrowski) przebywała w Gdańsku około tygodnia („nie więcej niż 10 dni”) i prowadziła w tym czasie badania. Sam Sufin zajmował się wywiadami z robotnikami stocznioowymi. Dopiero po tygodniu otrzymali sygnał, że badania należy zakończyć i mają wracać do Warszawy²⁷. Zarówno Mika, Ostrowski, jak i Sufin twierdzili, że nie stworzyli żadnych pisemnych raportów, analiz, projektów badań bądź nawet notatek, ani w styczniu 1971 r., ani później.

Owe częściowo sprzeczne relacje w zestawieniu z dokumentami SB można podsumować następująco:

1) SB zebrała zespół badaczy społecznych w celu organizacji badań „elementu grudniowego”; zespół ten opracował projekt badań socjologicznych. Na profesjonalne socjologiczne przygotowanie członków zespołu wskazuje pośrednio język wspomnianych materiałów: „Analiza przyczyn i skutków wydarzeń grudniowych...” oraz „Projekt badań...”²⁸.

2) Jednoznaczna rekonstrukcja rzeczywistego składu osobowego zespołu badawczego nie jest możliwa. Niemniej jednak trzeba zauważyć, że wszystkie osoby wymienione w notatkach kpt. Króla z 15 i 21 stycznia 1971 r. miały przygotowanie teoretyczne i praktyczne, by zaprojektować i przeprowadzić badania nad postawami, zachowaniami oraz konfliktem w środowiskach robotniczych wielkich zakładów pracy. Warto tu być może zwrócić uwagę przede wszystkim na prace Bolesława Maroszka z lat sześćdziesiątych dotyczące społeczeństwa województwa gdańskiego, m.in. książkę *Kształtowanie się nowego społeczeństwa w województwie gdańskim w latach 1945–1964 z 1965 r.*²⁹ Poza tym Maroszek mógł być w jakiejś mierze przewidziany do roli lokalnego koordynatora przedsięwzięcia. Ponadto skład grupy socjologów zaproponowany przez kpt. Króla miał o tyle nieprzypadkowy charakter, iż on sam utrzymywał różnego rodzaju kontakty z trzema z sześciu socjologów (przed, częściowo i po Grudniu '70). Z Ostrowskim i Sufinem łączyły go oficjalne, ale i po części quasi-towarzyskie relacje z racji tego, iż kpt. Król pełnił rolę opiekuna z ramienia SB w IFiS PAN oraz Instytucie Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu³⁰. Król interesował

²⁶ List Stanisława Miki do Daniela Wicentego z 26 IV 2008 r.

²⁷ Relacja Zbigniewa Sufina z 23 VI 2008 r.

²⁸ Określenia takie jak np.: „środowisko robotnicze”, „działania zbiorowe”, „sondazowe badania porównawcze”, „wywiady o charakterze swobodnych rozmów”, „badania środowiskowe”, „kwestionariusz”, „stosunki społeczne”, „postawy różnych kategorii pracowników”, „zagrożenie emocjonalne”, mają charakter dość typowego języka spod znaku socjologii, psychologii społecznej oraz metodologii nauk społecznych. Z drugiej strony, w dokumentach „zespołu badawczego” brakuje określeń częstych i typowych dla stylistyki dokumentów wytworzonych przez samą SB w tamtym okresie, takich jak „osoby o tendencjach wichrzyielskich”, „organizatorzy wichrzyielskich wystąpień” lub „wichrzyielcie”.

²⁹ Za uwagę tę autor wdzięczny jest Cezaremu Obrachtowi-Prondzyńskiemu i Igorowi Hałagidzie.

³⁰ Relacja Krzysztofa Ostrowskiego z 20 VI 2008 r.; Relacja Zbigniewa Sufina z 23 VI 2008 r.

się zarówno pracą naukową socjologów, jak i sprawami kadrowymi³¹; znał zresztą niezłe środowisko socjologiczne także z tego względu, że w latach 1970–1971 nadzorował sprawę obiektową o kryptonimie „Logos”, poświęconą Polskiemu Towarzystwu Socjologicznemu³². W przypadku Doktora mieliśmy zaś do czynienia z relacją informator SB – oficer prowadzący (o tym szczegółowo dalej we fragmencie poświęconym Doktorowi).

3) Zapewne w kolejnych pozakonceptyjnych fazach projektu udział zespołu socjologów był już niewielki bądź zaden. Świadczą o tym dalsze dokumenty SB (również jakość opracowania wyników badań, o czym dalej).

Notatka kpt. Króla z 4 lutego 1971 r.³³ ukazywała istotne trudności organizacyjne, jakie dla bezpieczeństwa może spowodować projekt badawczy zaproponowany przez zespół. Kpt. Król zauważył: „Prowadzenie badań sondażowych poprzez rozmowy pracowników operacyjnych komend wojewódzkich MO w Gdańsku i Szczecinie z wytypowanymi osobami z kadr kierowniczej i średniego nadzoru technicznego interesujących nas obiektów [...] nie rokuje, moim zdaniem, możliwości otrzymania tego materiału”³⁴. Oficer SB wskazał na:

– możliwe pojawienie się niechętnego nastawienia respondentów do badań w sytuacji ujawnienia opinii publicznej faktu prowadzenia badań przez SB i, co za tym idzie, niechętnego nastawienia załóg do Milicji Obywatelskiej i Służby Bezpieczeństwa;

– nadmierne wydłużenie badań w czasie;

– brak profesjonalnego przygotowania funkcjonariuszy SB do wykonywania sondaży, wywiadów oraz braki analityczne związane z niezajomością teorii społecznych i wypracowanych na ich podstawie procedur badawczych dotyczących zachowania tłumy w sytuacjach konfliktowych (szerzej zob. dok. nr 4).

Z punktu widzenia jakości i wiarygodności pozyskiwanych informacji ostatni punkt wydaje się najciekawszy, gdyż z jednej strony ukazuje luki kompetencyjne SB, z drugiej zdolność tej instytucji do autorefleksji. Kpt. Król postulował bowiem zlecenie badań nowo kreowanemu zespołowi naukowców współpracującemu ze Służbą Bezpieczeństwa. Pomysł ten był o tyle zasadny, jak argumentował Król, iż oficjalny udział Instytutu Filozofii i Socjologii PAN daje gwarancję pozytywnego nastawienia badanych osób i może być wygodną przykrywką dla bezpieczeństwa.

³¹ Dla niektórych profesorów przeniesienie do pracy w IPPML było swego rodzaju karą, mającą również zapobiec ich kontaktom ze studentami poprzez dydaktykę. Król interesował się m.in. zachowaniem owych profesorów. Co więcej, Sufin twierdzi, że Król utrzymywał z nim jeszcze kontakty w latach stanu wojennego i że pomógł mu w pewnej trudnej sytuacji życiowej (Relacja Zbigniewa Sufina z 23 VI 2008 r.).

³² AIPN, Departament III, 0236/167, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Logos” (nr rej. 29430, nr arch. 2087/IV) założona została 3 XI 1970 r., zamknięto ją 22 X 1975 r.

³³ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, Notatka kpt. Wacława Króla, 4 II 1971 r., k. 26–28.

³⁴ *Ibidem*, k. 26.

Wydaje się jednak, że sugestie kpt. Króla kierownictwo Departamentu III MSW przyjęło tylko częściowo. W piśmie dyrektora Departamentu III MSW płk. Henryka Piętka z 6 lutego 1971 r. do I zastępcy komendanta KW MO w Gdańsku i Szczecinie³⁵ mowa jest o powołaniu „zespołu pracowników”, który do 31 marca 1971 r. miał wykonać zadania przewidziane w planie badań załączonym do pisma. W planie tym czytamy zaś: „Badania przeprowadzą zespoły powołane przy wydziałach III KW MO w Gdańsku i Szczecinie, wydziałów śledczych, wydziałów »C« i ewentualnie innych w zależności od potrzeb. Ankiety i materiały do analizy winny być opracowane i przesłane do Departamentu III MSW w terminie do dnia 31 marca 1971 roku. [...] Całość nadesłanego materiału zostanie przeanalizowana i opracowana przez powołany w tym celu zespół przy Departamencie III MSW”³⁶.

Plan ten został sporządzony przez wspomniany zespół naukowców³⁷. Do planu badań załączono ankietę³⁸ oraz zestaw problemów badawczych³⁹. W aktach sprawy obiektowej „Jesień ’70” zachował się projekt pisma szefa gdańskiej SB płk. Władysława Pożogi, w którym zaznaczono, że zespół rozpocznie prace 15 lutego 1971 r.⁴⁰

Ideę powołania zespołów złożonych z pracowników SB – zgodnie z przecuciami kpt. Króla – dotknęła pewna inercja biurokratyczna. W notatce Króla z 15 lutego 1971 r.⁴¹ czytamy: „Do dnia mojego przyjazdu [do Szczecina i Gdańska] nie zostały powołane jeszcze zespoły do realizacji tych badań, było więc niemożliwym odbycie instruktażu co do sposobu wypełniania ankiet”⁴². Co więcej, z notatki wynika, że szczecińska SB nie tylko nie była przygotowana organizacyjnie do przedsięwzięcia, ale również to, że naczelnik Wydziału III ze Szczecina kwestionował zasadność prowadzenia badań zgodnie z ustalonym zestawem problemów badawczych⁴³.

Prawdopodobnie w wyniku notatki kpt. Króla dyrektor Departamentu III płk Piętek wysłał do komendantów i I zastępców SB w komendach wojewódzkich MO dyscyplinujący szyfrogram o treści: „Z polecenia ministra spraw wewnętrznych K[azimierza] Świtały proszę o niezwłoczne przystąpienie do prowadzenia rozmów profilaktycznych z wytypowanymi uprzednio osobami zarówno ze środowisk politycznych, jak

³⁵ *Ibidem*, k. 29.

³⁶ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, Plan badań osób aresztowanych i zatrzymanych za udział w wydarzeniach na Wybrzeżu w grudniu 1970 r. oraz inicjatorów i organizatorów wicherzycielskich wystąpień i akcji strajkowych, 6 II 1971 r., k. 30–31.

³⁷ Dokument kończy się sformułowaniem: „Opracował: Zespół badawczy przy Departamencie III MSW” (*ibidem*, k. 31). Nie ma na nim żadnych nazwisk ani podpisów.

³⁸ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, Załącznik nr 1, Ankieta osoby badanej, k. 32–36 (wersja maszynopisowa), k. 40–41 (wersja drukowana).

³⁹ *Ibidem*, Załącznik nr 2, Zestaw problemów, k. 38–39.

⁴⁰ AIPN Gd, 003/14/48, t. 22, Projekt zarządzenia I zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. Służby Bezpieczeństwa płk. Władysława Pożogi „w sprawie powołania zespołu do ankietyzacji osób represjonowanych w zajściach grudniowych”, k. 11.

⁴¹ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, k. 42–44.

⁴² *Ibidem*, k. 42.

⁴³ *Ibidem*, k. 44.

i kryminalnych. O rezultatach rozmów proszę meldować do Centralnego Stanowiska Kierowania MSW i Departamentu III⁴⁴. Badania ankietowe ostatecznie zostały jednak przeprowadzone – zastosowano ankietę wypracowaną przez zespół badawczy.

Badania i analiza wydarzeń grudniowych – wymiar merytoryczny

Aby lepiej ocenić projekt przedsięwzięcia zainicjowanego przez kpt. Króla, należy przyjrzeć się założeniom i narzędziom badawczym oraz końcowym wnioskom z punktu widzenia jakości i przydatności uzyskanej przez SB wiedzy. Plan badań, widoczny we wspomnianym „Projekcie badań...”, był ambitnie i szeroko zakrojony. Badania miały się składać z trzech etapów, od luźnych rozmów pilotażowych, przez wywiady z wyselekcjonowanymi środowiskami pracowników stoczni, aż po zestandaryzowane badania ankietowe obejmujące załogi zakładów pracy ze Szczecina i Trójmiasta. W gruncie rzeczy mamy tu do czynienia z profesjonalnym ujęciem procesu organizacyjno-metodologicznego – od wstępnych przybliżeń do przedmiotu badań, kiedy widzimy jego kontury jeszcze niewyraźnie, aż do pozyskania pożądanej wiedzy dzięki precyzyjnie zaprojektowanemu narzędziu.

Tematycznie punkt ciężkości został położony na kwestie dotyczące dynamiki zbiorowości, grup i środowisk pracowniczych w sytuacji ostrego konfliktu społecznego. W „Projekcie badań...” czytamy, że chodziło m.in. o „czynniki wpływające na przekształcanie się wystąpień spontanicznych w zorganizowane działania. Narastanie napięcia, formy działania jednostek i grup najbardziej aktywnych [...]. Przekształcanie się tłumu manifestującego w tłum agresywny⁴⁵. Poza tym badania miały zawierać analizę treści haseł, odezw, postulatów oraz działań administracji, organizacji partyjnych i związkowych.

Warto zwrócić uwagę, że tak zakrojone i poprawnie przeprowadzone badania mogły dać nie tylko pogłębioną odpowiedź na pytanie o przyczyny i przebieg Grudnia '70, ale również stwarzały szanse na poczynienie bardziej uniwersalnych uogólnień i rekomendacji – bardziej uniwersalnych, a zatem możliwych do zastosowania w przyszłości na wypadek pojawienia się podobnych sytuacji konfliktowych. „Zarządzanie” sytuacją kryzysową może być z punktu widzenia struktur władzy względnie komfortowe, jeśli znani są potencjalni liderzy strajków, manifestacji bądź zamieszek ulicznych, jeśli wiadomo, jakiego rodzaju zmiany wprowadzane odgórnie mogą stać się bezpośrednim bodźcem do eskalacji konfliktu społecznego, czy wreszcie jeśli znana jest skuteczność działań wygaszających/łagodzących konflikt możliwych do podjęcia przez różne instytucje państwowe.

⁴⁴ *Ibidem*, k. 45. Dokument nie jest datowany.

⁴⁵ *Ibidem*, k. 17, 18.

Ostatecznie w „Planie badań” z 6 lutego 1971 r. ustalono, że badaniami zostaną objęte wszystkie osoby zatrzymane i aresztowane w związku z wydarzeniami grudniowymi w województwach gdańskim i szczecińskim w okresie od 14 grudnia 1970 r. do dnia wypełnienia ankiety, jak również organizatorzy i inspiratorzy strajków oraz autorzy rezolucji i petycji⁴⁶. Chodziło przede wszystkim o „ustalenie osób i grup, które wykorzystując zaistniałą sytuację wśród załóg zakładów pracy na Wybrzeżu, rozwinęły działalność w kierunku wywoływania zamętu i pogłębiania napięć i konfliktów”⁴⁷. Innymi słowy, SB zawęziło cele badawcze w kierunku identyfikacji liderów działań.

Podstawowym narzędziem badawczym miała być ankieta (o czym niżej), a informacje potrzebne do jej wypełnienia miały pochodzić m.in. z ewidencji operacyjnej MO i SB, materiałów śledczych, Wydziału Paszportów oraz drogą operacyjną z zakładów pracy i instytucji, w których zatrudnione były badane osoby⁴⁸. Z tego względu trudno tu mówić o klasycznych badaniach ankietowych, zakładających m.in. jakąś formę kontaktu między ankierem a respondentem oraz świadomość respondenta, że jest poddawany badaniu ankietowemu.

Plan badań zakładał również sporządzenie analizy poświęconej mechanizmom konfliktowym podczas Grudnia. Analiza miała bazować na przygotowanym zestawie problemów, zawierającym kwestie takie jak: tematyka haseł, petycji i rezolucji w różnych fazach zajęć, procesy organizacji załóg w różne formy sprzeciwu (strajki, demonstracje etc.), mechanizmy obiegu informacji między różnymi zakładami pracy oraz funkcjonowanie administracji partyjnej, państwowej i związkowej⁴⁹.

Ankieta

Ankieta składa się z trzech części; część I dotyczyła danych personalnych, część II charakterystyki i działalności danej osoby w wydarzeniach grudniowych, część III zaś „działań represyjnych, profilaktycznych i operacyjnych” podjętych wobec danej osoby po 14 grudnia 1970 r. Analiza pytań, przeprowadzona z punktu widzenia przydatności informacyjnej dla SB, uzupełniona zostanie trzema autentycznymi ankietami dotyczącymi Henryka Lenarciaka, Kazimierza Szołocha i Ryszarda Podhajskiego, czołowych uczestników Grudnia '70 (zob. dok. nr 5, 6 i 7)⁵⁰.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 30.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 31.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 38–39.

⁵⁰ Fragment analogicznej ankiety dotyczącej Lecha Wałęsy zamieścili Sławomir Cenckiewicz i Piotr Gontarczyk w książce *SB a Lech Wałęsa*, Warszawa 2008, s. 610–612.

W części I warto zwrócić uwagę na pytania 9 i 10: „Wysokość zarobków lub inne źródła utrzymania”; „Stan rodzinny (ilość osób na utrzymaniu, wysokość zarobków na osobę w rodzinie)”. Rozpoznanie struktury motywacji ekonomicznych oraz manipulowanie nią jest uniwersalnym mechanizmem psychologicznego wpływu. W tym kontekście informacja o tym, że interesujący nas człowiek jest jedynym żywicielem rodziny (być może licznej), jest nie do przecenienia. Pytania 5 i 13 („Pochodzenie społeczne” i „Przynależność organizacyjna i pełnione funkcje”) nie przynosiły, jak się zdaje, interesujących informacji dla SB, ich znaczenie było bardziej istotne dla partii. Kwestia, na ile zdrowe siły społeczne dały się ponieść „elementowi grudniowemu” (wskaźnikowo mówił o tym odsetek członków PZPR), znalazła zresztą odbicie w opracowaniu ankiety (o czym dalej). Istotne jest z pewnością pytanie 18: „Czy do 14 XII 1970 r. figurował w ewidencji lub w materiałach operacyjnych SB i MO – podać przyczyny”. Przy takiej skali przedsięwzięcia (wypełniono ankiety w stosunku do 1666 osób) badanie stwarzało dogodną szansę przeglądu stanu zasobów operacyjnych w Szczecinie i Trójmieście bądź sugerowało konieczność wzmocnienia pracy operacyjnej wobec pewnych środowisk lub wydziałów w zakładach pracy.

W części II pytanie 1 („Charakterystyka zawodowa i polityczno-społeczna do dnia 14 XII 1970 roku”) dawało w zasadzie szansę na sporządzenie swego rodzaju profilu socjometrycznego osoby, dającego dobre wyobrażenie o pozycji w nieformalnej hierarchii zakładu pracy oraz wynikającym z niej potencjalnym wpływie na załogę. Np. fragment z ankiety Lenarciaka mówi: „ma zaufanie wśród załogi, fanatyk religijny, swymi ostrymi i jawnymi wystąpieniami zyskuje aplauz załogi. Wysuwając postulaty, zawsze łączy je z działalnością religijną”. W przypadku Podhąjskiego mamy do czynienia niemalże z minianalizą: „swoją osobowością, dojrzałością organizacyjną i wyrobieniem, zaufaniem, jakie posiada wśród robotników, ma silny wpływ na najbliższe otoczenie, a również innych. Jest osobą popularną i znaną powszechnie na wydziale. Jest dobrym mówcą, potrafi sugestywnie oddziaływać na innych”. Dla kontrastu w ankiecie Szołocha czytamy: „nie stwarza zagrożenia oddziaływania na swe otoczenie w miejscu pracy”.

Dla SB informacje takie miały dużą wartość, wskazywały bowiem w strukturze załogi bezpośrednio na te osoby, które powinny zostać poddane kontroli operacyjnej lub/i stanowiły potencjalny materiał na tajnego współpracownika – wysoka pozycja w strukturze nieformalnej organizacji oznacza zazwyczaj dobry dostęp do różnorodnych kanałów informacyjnych. Pytanie 2 z części II („Działalność w okresie od 14 XII 1970 r.”) ukazywało rolę danej osoby w wydarzeniach grudniowych, dając dodatkowe sugestie co do charakteru potencjalnej kontroli operacyjnej.

Trzeba też zwrócić uwagę na pytanie 3c z części II („Na ile jego działalność i wysuwane hasła pozostawały pod wpływem oddziaływania czynników zewnętrznych, np. audycji RWE”). W ankiecie Lenarciaka pojawia się informacja następująca: „Hasła lansowane przez RWE – jak usunięcie Mieczysława Moczara, Władysława Kruczka,

odłączenie związków zawodowych od partii, ujawnienie listy zabitych były również wysuwane przez Lenarciaka na zebraniach załogi”.

Radio Wolna Europa było stałym wrogiem ideologicznym dla PZPR i obiektem różnego rodzaju działań operacyjnych Departamentu I, II i III MSW⁵¹. Okres opracowania planu badawczego dotyczącego Grudnia '70 oraz zbierania informacji do ankiety zbiegł się w czasie z kluczowym momentem sprawy operacyjnej o kryptonimie „Olcha”, prowadzonej przez Departament III przeciwko Władysławowi Bartoszewskiemu i jego współpracownikom. Chodziło o ustalenie kanałów, poprzez które przekazywano informacje z Polski do RWE⁵². Temat tego radia pojawiał się również w dokumentach KC PZPR z początku 1971 r. i był pośrednio łączony z genezą wydarzeń grudniowych⁵³.

Pytania z części III pozwalały z jednej strony na proste ukazanie skuteczności rozmów profilaktyczno-ostrzegawczych prowadzonych z zatrzymanymi uczestnikami Grudnia, z drugiej – na ewentualną konieczność podjęcia działań względem tych osób, które cały czas kontynuowały wrogą działalność.

Określając wartość informacyjną ankiety, zauważmy przede wszystkim, że sporą zaletą tak skonstruowanego narzędzia mogła być możliwość grupowania różnych rozproszonych wcześniej informacji dotyczących konkretnych osób. Grupowanie stwarzało zaś szansę na sporządzenie analiz statystycznych. Co ważne, dotyczących osób, które w dużej mierze być może wcześniej nie przewijały się w rejestrach SB lub MO.

Wyniki badań

Jak wyglądały ostateczne owoce pracy zespołu? W opracowaniu wyników badań czytamy m.in.: „Badania przeprowadzono w lutym i marcu br. w oparciu o dane o osobach zatrzymanych przez SB i MO na terenie woj. gdańskiego i szczecińskiego w trakcie wydarzeń grudniowych. Ogółem wypełniono ankiety na 1666 osób, z tego KW MO w Szczecinie na 430 osób i KW MO w Gdańsku – 1233 osoby”⁵⁴.

⁵¹ Dokumentuje to m.in. Paweł Machcewicz (*idem, op. cit.*).

⁵² W lutym 1971 r. w Departamencie III opracowany został plan działań operacyjnych, który miał skompromitować i zmarginalizować Bartoszewskiego, wcześniej aresztowano trzech jego współpracowników. Ostatecznie śledztwo w sprawie Bartoszewskiego i jego współpracowników umorzono pod koniec września 1971 r. (*ibidem*, s. 248–252, 255).

⁵³ Sugerowano m.in. zaniedbanie pracy na linii propagandy wobec RWE; *implicitie* był to zarzut w stosunku do Gomułki (*ibidem*, s. 263–265). Można sobie wyobrazić, że gdyby w ankietach odnotowano wpływ RWE na jakiś znaczący odsetek przebadanych osób, kwestia ta zostałaby wykorzystana w walce między ustępującą ekipą Gomułki a nadchodzącą ekipą Gierka.

⁵⁴ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, Informacja o wynikach badań ankietowych przeprowadzonych na Wybrzeżu w związku z wydarzeniami grudniowymi, lipiec 1971 r., k. 72. Dokument nie zawiera informacji, kto jest autorem opracowania.

Warto zatrzymać się na chwilę przy liczbie przebadanych osób. Biorąc pod uwagę kryteria przeprowadzania współczesnych ogólnopolskich badań opinii publicznej, liczba 1666 „respondentów” byłaby bardzo wysoka⁵⁵. Niemniej jednak dla postawionego przez SB celu badawczego (ustalenie osób i grup kluczowych z punktu widzenia dynamiki zajęć grudniowych) istotna była nie tyle zbiorowość ujmowana statystycznie, ale (przede wszystkim) poszczególne osoby i ich potencjalny wpływ na otoczenie. Z tego względu badawcze sito powinno być maksymalnie szczelne i stąd tak duża skala badań. Nie można jednak też wykluczyć, że przedsięwzięciu wypełniania ankiet nie towarzyszyła jakaś głęboka myśl metodologiczna i ostateczna liczba 1666 to do pewnego stopnia efekt splotu różnych, częściowo przypadkowych okoliczności⁵⁶.

Z dalszej części opracowania dowiadujemy się, że:

- niemal 50 proc. badanych osób nie przekroczyło 25. roku życia;
- ok. 47 proc. posiadało wykształcenie niepełne podstawowe i podstawowe;
- niemal 65 proc. lokowało się w najwyższym przedziale zarobków *per capita* w rodzinie;
- nieco ponad 77 proc. osób nie należało do żadnej organizacji politycznej (oryginalne sformułowanie mówi o „przygniatającej większości”), 9 proc. należało do PZPR, zaś niemal 14 proc. do ZMS;
- ponad połowa z ankietowanych osób (55 proc.) brała aktywny udział w zajęciach grudniowych (organizacja strajków i działalność w komitetach strajkowych, czynny udział w strajkach oraz udział w demonstracjach publicznych)⁵⁷.

W warstwie wniosków opracowanie wyników badań ankietowych jest raczej ubogie, w zasadzie większość wniosków to powtórzenie danych z części opisowej wyników. Autor opracowania wysunął zaledwie jeden ogólny wniosek dotyczący charakterystyki osób inicjujących zajęcia grudniowe – grupy odpowiedzialne za gwałtowny charakter demonstracji i strajków to z jednej strony element kryminalny, z drugiej – bezrobotni i młodzież. Dodajmy, iż był to wniosek dość wygodny dla retoryki władz podtrzymującej wizję zdrowej robotniczej tkanki społecznej.

Opracowanie z lipca 1971 r. informuje o badaniach przeprowadzonych w lutym i marcu, tymczasem zachowane są jeszcze dwa inne materiały sugerujące, że badania stoczniowych robotników (nie wiadomo, za pomocą jakiego narzędzia badawcze-

⁵⁵ Ogólnopolska reprezentatywna losowa próba ludności powyżej 15. roku życia w przypadku standardowych badań opinii publicznej wynosi ok. 1000 osób przy błędzie +/- 3 proc.

⁵⁶ Według informacji gabinetu Ministra Spraw Wewnętrznych z 29 XII 1971 r. dotyczącej aktualnej sytuacji w kraju między 14 i 24 grudnia zatrzymano 2490 osób (zob. *Grudzień 1970 w dokumentach MSW*, wybór i oprac. J. Eisler, Warszawa 2000, s. 104). Trudno powiedzieć, czy cała populacja badawcza to właśnie owe 2490 osób. Warto przypomnieć, że badanie miało objąć wszystkie osoby zatrzymane od 14 grudnia do dnia wypełniania ankiety, a brakuje danych mówiących o dacie wypełnienia ankiety.

⁵⁷ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, k. 73–75. W opracowaniu zaznaczono, iż poziom zarobków ustalono w dla 1113 osób.

go) wykonano kilka razy. Pierwszy materiał pochodzi z 13 kwietnia 1971 r. i dotyczy działalności inspiratorów i organizatorów „przerw w pracy” oraz „wichrzycieli” od początku stycznia do 10 kwietnia 1971 r. Mowa jest tam o 454 „inspiratorach” i „wichrzycielach”; z dokumentu nie wynika, ile osób objęto sprawdzeniem oraz z jakich zakładów pracy pochodziły. Interesujący jest fakt, że dokument wylicza „główne przyczyny wywołujące niezadowolenie” oraz żądania i postulaty robotników⁵⁸. Drugi materiał jest jeszcze bardziej niekonkretny; o tym, że dotyczy innego badania, świadczą jedynie zestawienia liczbowe różniące się zarówno od materiału z lipca, jak i kwietnia 1971 r.⁵⁹

Podsumowując – opracowania nie zawierały charakterystyk liderów strajków i demonstracji, nie prezentowały rekomendacji zmian instytucjonalnych w administracji państwowej i partyjnej bądź sposobów skutecznego rozładowywania konfliktów przybierających postać manifestacji i demonstracji ulicznych. Analiza (a w zasadzie jedynie proste wyliczenie) treści haseł, żądań, postulatów znalazła się jedynie w materiale z kwietnia 1971 r. Pamiętać należy, że wszystkie te elementy uwzględniono pierwotnie w propozycjach badawczych sformułowanych przez zespół badawczy.

Opracowania pozbawione były również analizy statystycznej, ukazującej istnienie związków bądź ich brak między badanymi kategoriami. Można sobie np. wyobrazić wychycenie prostych statystycznych zależności między długością stażu pracy, przynależnością do PZPR oraz innymi organizacji bądź rodzajem meldunku w Gdańsku a bezpośrednim udziałem w demonstracjach, strajkach lub zaangażowaniem w „inspirowanie przerw w pracy”. Można sobie także wyobrazić proste zestawienia pokazujące, jakie komórki organizacyjne w konkretnych zakładach pracy miały największy potencjał buntu.

Takich i innych podobnych elementów analizy, których poziom wyrafinowania nie wydaje się jakiś szczególnie wysoki, nie znajdziemy. W gruncie rzeczy opracowania pozbawione są elementów analizy socjologicznej bądź statystycznej wartościowych z punktu widzenia SB – analizy, jakiej można by się spodziewać po zespole kompetentnych socjologów. Świadczy to o raczej słabym poziomie analitycznym autora (autorów?) opracowań. Prawdopodobnie więc opracowania zostały przygotowane przez samych funkcjonariuszy SB – tym bardziej że ankieta „elementu grudniowego” zawierała informacje o charakterze operacyjnym (pytanie 18 w części I brzmiało: „Czy do 14 XII 1970 r. figurował w ewidencji lub w materiałach operacyjnych SB i MO – podać przyczyny”).

⁵⁸ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, Opracowanie dotyczące danych socjometrycznych aktywnych inspiratorów i organizatorów przerw w pracy oraz elementów wichrzycielskich, 13 IV 1971 r., k. 64–68.

⁵⁹ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, Zestawienie socjometryczne dotyczące organizatorów i inicjatorów przerw w pracy, b.d., k. 69–70.

Grudzień '70 w analizach komisji Jana Szydłaka, Władysława Kruczka i Zespołu II przy KC PZPR

Szczegółowe omówienie prac i raportów tzw. komisji Szydłaka i Kruczka wykracza poza kontekst niniejszego opracowania. Dla porządku warto wspomnieć, że komisja Szydłaka przygotowała swój raport w lutym 1971 r. (na VIII Plenum KC PZPR), zaś komisja Kruczka w listopadzie tego roku (trafił do członków Biura Politycznego KC). Komisje te miały zupełnie inne zadania niż prace omawianego wcześniej zespołu badawczego. Z pewnością nie można tu mówić o celach poznawczych, obie komisje działały raczej pod dyktando doraźnej potrzeby politycznej i bez intencji rekonstrukcji rzeczywistych mechanizmów decyzyjnych i dynamiki wydarzeń⁶⁰.

Nieco bardziej szczegółowo należy przyjrzeć się natomiast pracom tzw. Zespołu II pod kątem ich wartości informacyjnej oraz języka w zestawieniu z pracami zespołu badawczego działającego przy III Departamencie MSW. W lipcu 1981 r. IX Nadzwyczajny Zjazd PZPR upoważnił KC do powołania komisji do wyjaśnienia konfliktów społecznych w Polsce. Ostatecznie komisja została powołana decyzją III Plenum KC PZPR 2 września 1981 r. W „Notatce w sprawie rozpoczęcia prac komisji dla wyjaśnienia przyczyn konfliktów społecznych” czytamy: „IX Zjazd PZPR zobowiązał nowo wybrany Komitet Centralny do powołania komisji dla wyjaśnienia okoliczności, faktów i przyczyn konfliktów społecznych w historii Polski Ludowej. III plenarne posiedzenie KC obradujące 2–3 września br., wykonując zlecenia zjazdu, powołało 34-osobową komisję. Celem komisji jest wyjaśnienie przyczyn, przebiegu i skutków kryzysów gospodarczo-politycznych w Polsce Ludowej, w latach 1948–49, 1956, 1968, 1970, 1976 i 1980”⁶¹.

Szefem komisji został prof. Hieronim Kubiak⁶², socjolog, wieloletni członek PZPR i świeżo mianowany członek Biura Politycznego. Komisja została podzielona na trzy zespoły; Zespół I miał zająć się latami 1948–1956, Zespół II – okresem 1968–1970, zaś Zespół III – latami 1976–1980. W składzie Zespołu II znalazło się siedem osób,

⁶⁰ Częściowe omówienie zawartości raportów komisji Szydłaka i Kruczka zawiera artykuł K. Kulika *Wydarzenia grudniowe na Wybrzeżu w 1970 r. (wybrane problemy)*, „Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego” 1982, nr 110, s. 93–107. Zob. również H. Galus, *Interpretacje wydarzeń grudniowych w 1970 r. Uwagi socjologiczne*, Gdańsk 2003 (tekst dostępny na stronie autora: http://hgalus.republika.pl/tekst03.htm#_ednref38); H. Kula, *Grudzień 1970 – oficjalny i rzeczywisty*, Gdańsk 2006, s. 14–15; W. Kwiatkowska, *Grudniowa apokalipsa*, Gdynia 1993, s. 184–185.

⁶¹ APG, KW PZPR, 2384/16796, Grudzień 1970. Zespół II, t. 23, Kancelaria Sekretariatu KC PZPR, Notatka w sprawie rozpoczęcia prac komisji dla wyjaśnienia przyczyn konfliktów społecznych, 30 IX 1981 r., k. 1.

⁶² Hieronim Kubiak według wpisów ewidencyjnych został zarejestrowany jako kontakt informacyjny o krypt. „Socjolog” w 1965 r. (przekwalifikowany na kontakt operacyjny w 1974 r.; numery archiwalne 5243 i J-12089) przez Wydziały VIII i XI Departamentu I oraz jako zabezpieczenie: w latach 1964–1968 przez WUSW w Krakowie (nr rejestracyjny 106868) oraz w 1976 r. przez Wydział VIII Departamentu I (nr rejestracyjny 46457); materiałów archiwalnych brak – zob. internetowy katalog IPN kierowniczych stanowisk partyjnych i państwowych b. PRL.

m.in. ówczesny sekretarz KW w Gdańsku Tadeusz Fiszbach, admirał Ludwik Janczyszyn (jeden z kluczowych decydentów na Wybrzeżu podczas Grudnia '70)⁶³ oraz inny działacz PZPR z Gdańska, Jan Łabecki. Do Zespołu II przypisano również grupę kilkunastu ekspertów (przede wszystkim z Instytutu Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu i Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR), m.in. profesorów Józefa Soldaczuka i Eugeniusza Zielińskiego.

W zasobach Archiwum Państwowego w Gdańsku zachowała się część materiałów Zespołu II. Na potrzeby zespołu zebrano kilkadziesiąt różnego rodzaju ekspertyz i opracowań⁶⁴ (m.in. Zbigniewa Sufina z opisywanego wcześniej zespołu badawczego), ale wymiar poznawczy prac Zespołu II trzeba uznać za pozorny z co najmniej dwóch względów. Po pierwsze, słaba jakość części dokumentacyjno-faktograficznej wiązała się z brakiem dostępu do istotnych źródeł informacji o Grudniu; częściowo mówili o tym sami członkowie Zespołu II⁶⁵. Po drugie, w zasadzie wszystkie liczne opracowania i ekspertyzy wyjaśniające genezę Grudnia '70 pisane były z pozycji marksizmu-leninizmu.

Wyobrażenie o treści tych prac dają już ich niektóre tytuły: „Niedostatki i błędy w pracy ideowo-wychowawczej PZPR na terenie woj. gdańskiego w latach 1965–1970”, „Życie ideologiczne i polityczne wojewódzkiej instancji PZPR w Gdańsku a struktura klasowo-warstwowa społeczeństwa Trójmiasta”. Co ciekawe, w niektórych opracowaniach pojawiały się wyraźne metaanalityczne obserwacje krytykujące odchodzenie od koncepcji marksizmu-leninizmu. W jednym z opracowań czytamy np.: „W ogóle w opracowaniach partyjnych i publicystycznych, i naukowych z Wybrzeża rzadko używało się takich pojęć jak: klasy, warstwy, drobna burżuazja, drobnomieszczanstwo, proletariat, sprzeczności klasowe, literaccy przedstawiciele klas. Potwierdzał się dość wymowny fakt ucieczki od terminologii marksistowsko-leninowskiej równoległe do narastających błędów i wypaczeń socjalizmu”⁶⁶.

Warto zwrócić uwagę na łatwo dostrzegalny i banalny fakt, iż w omawianych wcześniej materiałach Departamentu III MSW język marksizmu-leninizmu jest w zasadzie nieobecny. Gdyby jednak zapytać, w jakim stopniu i od kiedy kierownictwo MSW zaczęło intencjonalnie tworzyć instytucjonalną przestrzeń dla rzetelnych analiz socjologicznych bez nalotu ideologicznego, kwestia staje się niebanalna.

⁶³ B. Danowska, *Grudzień 1970 roku na Wybrzeżu Gdańskim*, Pelplin 2000, s. 225, 228, 229, 240, 245, 249. Zob. również W. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 146–149.

⁶⁴ APG, KW PZPR, 2384/2517, Grudzień 1970. Zespół II; APG, KW PZPR, 2384/16799, Grudzień 1970. Zespół II; APG, KW PZPR, 2384/16795, Grudzień 1970. Zespół II.

⁶⁵ APG, KW PZPR, 2384/2517, Grudzień 1970. Zespół II, k. 2, 78.

⁶⁶ APG, KW PZPR, 2384/2517, Grudzień 1970. Zespół II, S. Kubiak, *Robotnicy, drobna burżuazja, technokracja – partia. Casus Trójmiasta*, k. 31. Zob. również APG, KW PZPR, 2384/16799, Grudzień 1970. Zespół II, S. Jójczyk, *Stan ideologiczny wojewódzkiej organizacji partyjnej w latach sześćdziesiątych*, k. 52–53. W opracowaniu tym autor skrytykował socjologów stosujących teorie burżuazyjne.

Niejawny ośrodek badań przy Departamencie III MSW

Wspomniana kwestia jest tym bardziej niebanalna, iż pomysł wykorzystania przez SB socjologów i ich narzędzi miał po Grudniu '70 dalszy ciąg. Równoległe z prowadzeniem badań ankietowych w środowiskach stoczniovców Trójmiasta i Szczecina w Departamencie III MSW wykluła się idea zorganizowania przy SB regularnego ośrodka zajmującego się badaniami sondażowymi zgodnie z zapotrzebowaniem bezpieczeństwa.

W omawianej teczce o sygnaturze AIPN, 0296/103 zachowany jest bliżej niezidentyfikowany dokument, w którym mowa o potrzebie uzupełniania wiedzy ze źródeł operacyjnych poprzez przeprowadzanie sondaży i zewnętrzne zamówienia analiz u „osób i instytucji kompetentnych”: „Tymi osobami lub instytucjami byłyby (niezależnie od »konsultantów«, o których mówi instrukcja operac[yjna]), przedstawiciele prasy, radia, TV, redakcje, organizacje społeczne [...], instytuty naukowe, niektóre fakultety wyższych uczelni. Celowym w tym zakresie będzie wykorzystanie istniejących już komórek badań opinii publicznej [...]. Poprzez uczelnie inspirować niektóre przedmioty prac naukowych (m.in. na odcinku mniejszości narodowych)”⁶⁷.

W tym kontekście zatrzymajmy się na chwilę przy kategorii „konsultanta”. Kategoria ta po raz pierwszy pojawiła się w instrukcji o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych⁶⁸ wprowadzonej zarządzeniem nr 006/70 ministra spraw wewnętrznych z 1 lutego 1970 r. w sprawie pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych⁶⁹. Konsultanci nie byli rejestrowani jako TW, niemniej jednak instrukcja wymagała, aby od konsultanta pobierać oświadczenie o zachowaniu tajemnicy poznanych danych i faktów⁷⁰.

W „Omówieniu Instrukcji o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych” z 1970 r. autorzy tak określają celowość pracy z konsultantem: „Ogólny poziom kwalifikacji czy też orientacja pracowników Służby Bezpieczeństwa we współczesnych problemach nie zawsze pozwalają we własnym zakresie na miarodajne oceny niektórych kwestii, przewijających się w pracy operacyjnej. Narzuca to konieczność sięgania w coraz szerszym zakresie do pomocy ludzi kompetentnych, zasięgania ich porad i opinii. Dotychczas czyniono to w sposób niedostateczny, ko-

⁶⁷ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, k. 46. Brakuje na nim daty, adresata oraz danych o wytwórcy dokumentu. Posiada jedynie nagłówek „Wydział III”, jest nieczytelnie podpisany i opatrzony odręcznym nieczytelnym komentarzem.

⁶⁸ Pełny tekst instrukcji w: *Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa (1944–1989)*, oprac. T. Ruzikowski, Warszawa 2004, s. 123–139. „Konsultant” pojawia się również w instrukcji pracy operacyjnej SB wprowadzonej zarządzeniem nr 00102 ministra spraw wewnętrznych z grudnia 1989 r. Instrukcja ta wprowadzała uproszczone zasady współpracy z konsultantem, nieróżniące się zasadniczo względem poprzednio obowiązującej instrukcji. Pewną nowość wprowadzał art.10, mówiący o możliwości korzystania z konsultantów bez ich rejestracji w ewidencji operacyjnej w określonych sytuacjach (szerzej: *Instrukcje pracy operacyjnej...*).

⁶⁹ Tekst zarządzenia *ibidem*, s. 121–122.

⁷⁰ *Ibidem*.

rzystając niekiedy z nie zawsze przygotowanych do tego tajnych współpracowników względnie kontaktów operacyjnych lub służbowych, tracąc wiele energii i czasu na wyjaśnienie podejrzanych zjawisk, które przez fachowca mogłyby być szybko i prawidłowo naświetlone⁷¹.

Kwestie problemowe, które mogły być potencjalnie poddane ekspertyzom konsultantów, dotyczyły przede wszystkim szeroko rozumianej techniki/technologii i gospodarki. Poza tym we wspomnianym „Omówieniu...” zaznaczono, że konsultantem może być osoba „dająca rękojmię rzetelnej oceny i dyskrecji” i że osoba taka podlega sprawdzeniu w ewidencji operacyjnej⁷².

Wydaje się, że wprowadzenie kategorii „konsultanta” do instrukcji pracy operacyjnej SB – poza przyczynami podanymi w samych dokumentach normatywnych tej służby – miało na celu jeszcze inne ważne aspekty. Potencjalny dyskomfort psychiczny wiążący się z faktem bycia konsultantem jest mniejszy niż w przypadku bycia tajnym współpracownikiem. Emocjonalne „wiązanie” eksperta bądź naukowca nie jest konieczne, a mogłoby być wręcz zniechęcające. Poza tym nie można wykluczyć, że z punktu widzenia pragmatyki SB kategoria „konsultanta” stanowiła *de facto* zawaolowaną formę osobowego źródła informacji (np. w stosunku do naukowców będących członkami PZPR lub piastujących wysokie funkcje państwowe⁷³).

Trudno powiedzieć, czym różnić by się miała współpraca z „konsultantem” od współpracy ze środowiskami badawczymi, o której była mowa wcześniej. W każdym razie nie precyzuje tego notatka, sporządzona przez naczelnika Wydziału VI Departamentu III ppłk. Tadeusza Dutkiewicza (zob. dok. nr 8)⁷⁴. Jest tam mowa o pozyskaniu osób, „które by uzyskiwały, grupowały i opracowywały informacje sondażowe”⁷⁵ oraz wymienione są instytucje, z których można by rekrutować owe osoby (m.in. IFiS PAN, Główny Urząd Statystyczny, Naczelna Organizacja Techniczna i Komisja Planowania⁷⁶). Z kontekstu dokumentu nie wynika jednoznacznie, czy osoby te miałyby pełnić role ankierskie, analityczne, koncepcyjne lub ewentualnie wszystkie naraz.

⁷¹ AIPN Gd, 0046/546, Omówienie Instrukcji o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych (pomocniczy materiał do szkolenia), opracowanie zbiorowe, Departament Szkolenia i Wydawnictw MSW, Warszawa 1970, s. 81.

⁷² *Ibidem*, s. 82. Zob. również F. Musiał, *Podręcznik bezpieczeństwa*, Kraków 2007, s. 164–166; T.P. Ruzikowski, *Gospodarka PRL na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. według ekspertyz konsultanta SB*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2006, nr 2/4, s. 266.

⁷³ Zob. W. Sawicki, *Osobowe źródła informacji organów bezpieczeństwa Polski Ludowej*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2007, nr 1/5, s. 11; T.P. Ruzikowski, *Gospodarka PRL na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. według ekspertyz konsultanta SB*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2006, nr 2/4, s. 266.

⁷⁴ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, Notatka dot[ycząca] propozycji w sprawie zorganizowania przy Departamencie III MSW systemu sondaży polityczno-operacyjnych, 18 V 1971 r., k. 47–48.

⁷⁵ *Ibidem*, k. 48.

⁷⁶ Zapewne z racji charakteru części tych instytucji sprawa związana z systemem sondaży znalazła się w orbicie zainteresowań Wydziału VI, zajmującego się ochroną gospodarki narodowej.

Bardziej precyzyjny w tej mierze jest materiał pochodzący z 29 maja 1971 r.⁷⁷ (zob. dok. nr 9). Proponuje się tam rozważenie kilku różnych wariantów budowy niejawnego systemu sondaży na potrzeby SB. Wariant pierwszy polegać miał na zorganizowaniu „ośrodka badania opinii publicznej przy określonej istniejącej instytucji, będącego faktycznie jednostką organizacyjną i budżetową resortu. Faktyczne jego przeznaczenie byłoby ściśle zakonspirowane, a jego działalność utajniona. Dla kamuflażu ośrodek taki prowadziłby również w niewielkim zakresie badania jawne”⁷⁸.

W tym wariantcie ośrodek badawczy miał być samowystarczalny kadrowo – rozważano zatrudnienie wykwalifikowanych socjologów, psychologów społecznych oraz stworzenie sieci ankierów, a także zakup „zespołu maszyn liczących”⁷⁹. Co ważne, w założeniach organizacja pracy ankierów częściowo przypominała zasady pracy z siatką agenturalną: „Poszczególni ankierzy nie powinni wiedzieć, że stanowią element ogólnoośrodkowej sieci, a instruktaż i szkolenie ankierów winno być przeprowadzane indywidualnie”⁸⁰.

W wersji doraźnej wariant ten uwzględniał jednorazowe bądź kilkukrotne przeprowadzenie badań ankietowych poprzez specjalnie wytypowane osoby z interesującego SB środowiska. Osoby te następnie miałyby poprzez odpowiednio zaaranżowane rozmowy zbierać informacje wedle pytań opanowanych pamięciowo. W dokumencie rozważano również zastosowanie metody obserwacji uczestniczącej⁸¹.

Drugi wariant zakładał nawiązanie współpracy z zewnętrznymi ośrodkami badawczymi (zlecenie całych badań bądź włączenie do badań prowadzonych przez takie ośrodki własnego zestawu pytań). W tym kontekście wymieniono m.in. OBOP i Ośrodek Badań Prasoznawczych w Krakowie oraz pracownie socjologiczne funkcjonujące w ramach wielkich zakładów pracy. Podkreślono, że również w przypadku tego wariantu kluczowym warunkiem organizacji pracy powinna być tajność.

Dokument kończyły kwestie dotyczące organizacyjnego umiejscowienia ośrodka. Proponowano przypisanie ośrodka do Departamentu III MSW bez powielania struktur organizacyjnych na poziomie województw – centralnie umiejscowiony ośrodek miał koordynować prace w całej Polsce (jest tam mowa o wybranych miastach, tj. Warszawie, Katowicach, Krakowie, Łodzi, Wrocławiu, Poznaniu i Gdańsku)⁸².

Trudno powiedzieć, czy pomysł niejawnego ośrodka badań został zrealizowany. W dotychczas odnalezionych dokumentach MSW oraz KW PZPR w Gdańsku nie ma

⁷⁷ AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, Propozycje dotyczące opracowania systemu niejawnego badania środowiskowej opinii publicznej w pionie III Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 29 V 1971 r., k. 49–54.

⁷⁸ *Ibidem*, k. 49.

⁷⁹ *Ibidem*, k. 50.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*, k. 52.

⁸² *Ibidem*, k. 52–54.

śladu po funkcjonowaniu takiej struktury⁸³. Wyniki opisanych wcześniej badań ankietowych wskazują jedynie, że SB monitorowała nastroje robotników za pomocą badań ankietowych, przeprowadzonych kilkakrotnie w 1971 r.⁸⁴ Brakuje również jakichkolwiek udokumentowanych śladów współpracy między MSW a Instytutem Filozofii i Socjologii PAN – jedną z instytucji wymienionych jako potencjalne źródło kadr dla ośrodka SB. Kwerenda w zakładowym archiwum IFiS PAN nie przyniosła żadnych jednoznacznych rezultatów (badano m.in. sprawozdania z działalności IFiS w latach 1971–1976, korespondencję ogólną z lat 1967–1980 oraz korespondencję prof. Szczepańskiego z lat 1962–1983)⁸⁵.

Na Wybrzeżu prowadzono przez lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte sporo badań ankietowych dotyczących wybranych grup społeczno-zawodowych (m.in. stoczniowców). Część z nich organizowana była przez Ośrodek Badań Społecznych przy Wieczorowym Uniwersytecie Marksizmu-Leninizmu KW PZPR⁸⁶. W tym przypadku kwestia motywacji badaczy i możliwości wykorzystania wyników badań przez SB są raczej oczywiste.

⁸³ Niemal anegdotycznie w tym kontekście brzmi dopisek na ankiecie jednego z robotników ze Stoczni im. Komuny Paryskiej z Gdyni: „Przed sierpniem też wypełnialiśmy ankiety, ale nie wyciągano z nich żadnych wniosków; chyba że przekazano dane do SB lub Milicji, aby wykorzystać przeciwko robotnikom” (APG, KW PZPR, 2384/1946, Stoczniowcy – 81 (raport z badań socjologicznych), k. 23).

⁸⁴ Bolesław Stąporek (od 1967 r. pracownik Stoczni im. Lenina w Gdańsku) opowiada o badaniach, które wykonał zespół badawczy przyzakładowej pracowni socjologicznej w stoczni bezpośrednio przed Grudniem, we wrześniu 1970 r. Ze słów Stąporka, który był członkiem tego zespołu, wynika, że raportem z badań, wskazującym m.in. na wysoki poziom niezadowolenia robotników oraz negatywną ocenę Gomułki, zainteresował się Władysław Pożoga, ówczesny szef SB w Gdańsku; w tym kontekście Stąporek mówił o „operacyjnym wykorzystaniu potencjału niezadowolenia”. Stąporek twierdzi, że Pożoga wszedł w posiadanie raportu za pośrednictwem partii (Relacja Bolesława Stąporka z 18 II 2008 r.).

⁸⁵ Na początku lat siedemdziesiątych IFiS PAN otrzymał z budżetu państwa duże środki na badania związane z tzw. problemami węzłowymi i resortowymi oraz zmienił strukturę organizacyjną. Pisał o tym Szczepański w artykule *Rozwój koncepcji organizacyjno-badawczych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN* z 1977 r. (przedruk w: *Publicystyczny komentarz socjologów...*). W korespondencji Szczepańskiego zachował się list z 20 VIII 1971 r. do dyrektora Biura Kadr Naukowych i Spraw Osobowych PAN informujący o „przygotowaniu ogólnopolskiej sieci ankietów”, która miałaby się m.in. zająć przeprowadzeniem „masowych badań reprezentatywnych w ramach problemu planu centralnego (przede wszystkim 11.2.2) oraz resortowego (przede wszystkim III.3.0)”. Mowa jest też również o potrzebie zatrudnienia siedemnastu instruktorów działających w wybranych miastach wojewódzkich, m.in. w Gdańsku, Warszawie, Łodzi i Krakowie. Z listu Zygmunta Gostkowskiego, kierownika Zespołu Realizacji Badań IFiS PAN, do Szczepańskiego (ówczesnego szefa IFiS PAN) z 16 VIII 1971 r. wynika zaś, że owi instruktorzy mieli być zatwierdzani przez wojewódzkie władze partyjne oraz że pomoc przy organizacji sieci ofiarował Krzysztof Ostrowski, ten sam, który pojawia się w dokumentach „zespołu badawczego” przy MSW (Archiwum Zakładowe IFiS PAN, spis nr 1, Korespondencja naukowa prof. Józefa Szczepańskiego 1967–1982). Widać więc pewną zbieżność czasową projektu badawczo-organizacyjnego IFiS (z sierpnia 1971 r.) z pomysłem powołania niejawnego ośrodka badań przy MSW (z maja 1971 r.). Brakuje jednak jakichkolwiek informacji pozwalających łączyć jedną i drugą inicjatywę.

⁸⁶ Np. zachowany w Archiwum Państwowym w Gdańsku cykl badań dotyczący trójmiejskich stoczniowców z przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

Część projektów badawczych (zwłaszcza po Sierpniu '80) była inicjowana przez socjologów kierujących się przeświadczeniem, że powstanie „Solidarności” to po prostu moment przełomowy warty przebadania, bez żadnych intencji wiążących się z dyskretnymi zleceniami partii i SB⁸⁷. Niektóre zrealizowane badania nigdy nie doczekały się publikacji ze względu na zakaz ze strony PZPR⁸⁸. Niemniej jednak i w tym przypadku co najmniej jako hipotezę należy postawić kwestię możliwości wykorzystania wyników tych badań przez Służbę Bezpieczeństwa.

Socjolog w służbie SB – przypadek Kazimierza Doktora⁸⁹

Opisane dotąd przypadki współpracy socjologów ze Służbą Bezpieczeństwa nie miały charakteru agenturalnego, chociaż środowiska naukowe i akademickie nie stanowiły w tym względzie żadnej enklawy⁹⁰. Omawiany przypadek dotyczy standardowych form współpracy SB z przedstawicielami świata nauki. Z dwóch pism naczelnika Wydziału I Biura „C” MSW do naczelnika Wydziału IV Departamentu III MSW (datowanych, odpowiednio, na 22 lutego 1965 r. i 21 sierpnia 1965 r.) wynika, że Kazimierz Doktor został zarejestrowany pod numerem 10882 26 września 1964 r. przez kpt. Stefana Rapalę, oficera Wydziału IV Departamentu III MSW⁹¹. Współpracę Doktora skategoryzowano jako „kontakt służbowy” oraz „kontakt poufny” (pseudonimy „Ka-de”, „K.D.”)⁹². W notatce z 21 czerwca 1968 r. czytamy, że Doktor jako „kon-

⁸⁷ Np. niedawno opublikowane *Polacy '80* pod redakcją Mirosławy Marody (Warszawa 2004), *Polacy – jesień '80* pod redakcją Ireneusza Krzemińskiego (Warszawa 2005) oraz książka *Sierpień '80 we wspomnieniach* pod redakcją Marka Latoszka (Gdańsk 1991). W przypadku wszystkich tych trzech książek mieliśmy do czynienia ze swego rodzaju nieformalną cenzurą; książka Latoszka pozostawała w maszynopiśmie aż do 1991 r., książki Marody i Krzemińskiego były drukowane w 1983 r. w bardzo niewielkim nakładzie z przeznaczeniem „do użytku wewnętrznego” (tzw. mała poligrafia pozwalała uniknąć kontroli cenzorskiej pod warunkiem nieprzekroczenia liczby 100 egzemplarzy nakładu).

⁸⁸ W tym kontekście Marek Latoszek, w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych szef gdańskiego Polskiego Towarzystwa Socjologicznego oraz Pracowni Socjologii Morskiej IFiS PAN w Gdańsku, opowiadał o trzech badaniach ankietowych (dotyczących związków zawodowych, demokracji oraz konfliktów społeczno-politycznych), które przeprowadziła Pracownia Socjologii Morskiej w 1980 r. i które nigdy nie doczekały się opracowania w formie publikacji (Relacja Marka Latoszka z 26 II 2008 r.).

⁸⁹ Prof. Doktor nie zdecydował się na rozmowę lub inną formę kontaktu ze mną, mimo złożonej mu listownie takiej propozycji.

⁹⁰ Np. sprawa obiektywa o krypt. „Antyk”, dotycząca Polskiej Akademii Nauk (AIPN, MSW, 0236/454). Zwróćmy też uwagę na kategorię „konsultanta”, specjalnie „skrojoną” na użytek kontaktów ze środowiskami naukowymi.

⁹¹ AIPN, MSW, 00170/891, k. 20–21.

⁹² AIPN, MSW, 00170/891, Notatka służbowa ze spotkania z k.s. ps. „Ka-de” sporządzona przez kpt. Stefana Rapalę, 3 X 1964 r., k. 17–19; Notatka służbowa ze spotkania z k.p. ps. „K.D.” sporządzona przez kpt. Stefana Rapalę, 29 VII 1966 r., k. 22–24.

takt poufny” pozostawał na kontakcie Wydziału IV Departamentu III bez pisemnego zobowiązania⁹³.

Z innych zachowanych materiałów dotyczących Doktora, pochodzących z Departamentu I MSW (karta kieszeniowa nr 5599), dowiadujemy się, że w związku z wyjazdem do USA został on przejęty przez wywiad; 19 czerwca 1968 r. zorganizowano spotkanie między por. Wacławem Królem – odpowiedzialnym za kontakty z Doktorem, a oficerem Wydziału IV Departamentu I MSW ppor. Zbigniewem Janczurem (zakres działania Wydziału IV obejmował m.in. terytorium Stanów Zjednoczonych, zob. dok. nr 11)⁹⁴. Doktor podpisał instrukcję wyjazdową przyjętym pseudonimem „Bernard”, ustalając hasło do kontaktu z oficerem operacyjnym wywiadu oraz przyjmując wytyczne do opracowanych dla niego zadań⁹⁵.

Kwestia kategorii współpracy Doktora jest trochę niejasna; karta kieszeniowa w rubryce „rodzaj/kategoria sprawy” ma wpis „SMW” (nr rejestracyjny akt SMW-4/796). Chodziłoby zatem o „segregator materiałów wstępnych”. Tę kategorię sprawy operacyjnej wprowadziła dopiero instrukcja nr 00041/72 z 6 maja 1972 r. Czytamy w niej, że segregator prowadzony jest „dla jednolitego gromadzenia wymagających sprawdzenia i pogłębienia początkowych materiałów operacyjnych na osoby, wobec których brak jest dostatecznych podstaw do założenia innych kategorii spraw operacyjnych”⁹⁶. To pierwsza niejasność. Z informacji ze strony tytułowej karty kieszeniowej wynika, że sprawę założono w 1968 r., a złożono do archiwum w roku 1970, a więc jeszcze przed wprowadzeniem instrukcji 00041/72. Wynika z niej również, że akta poddano mikrofilmowaniu we wrześniu 1977 r.

Druga niejasność wiąże się z tym, że w notatce sporządzonej 22 sierpnia 1969 r. przez por. Janczura „Bernard” był klasyfikowany jako „kontakt informacyjny”⁹⁷, a więc współpracownik, który, jak stanowiła instrukcja 00041/72, „świadomie lub nieświadomie przekazuje dokumenty lub informacje z zakresu bezpośrednich zainteresowań wywiadowczych Departamentu I”⁹⁸. Poza tym instrukcja mówiła wyraźnie, że dla „kontaktów informacyjnych” zakłada się „teczkę kontaktu informacyjnego”⁹⁹. Rozwianie tych niejasności klasyfikacyjnych nie jest aktualnie możliwe, zachowane

⁹³ AIPN, Departament I, 01262/410 (karta kieszeniowa nr 5599), Notatka dotycząca Kazimierza Doktora sporządzona przez ppor. Zbigniewa Janczura, 21 VI 1968 r., k. 26.

⁹⁴ *Ibidem*, k. 26–27.

⁹⁵ AIPN, Departament I, 01262/410 (karta kieszeniowa nr 5599), Instrukcja wyjazdowa Kazimierza Doktora, 24 VI 1968 r., k. 2–4.

⁹⁶ Instrukcja o pracy wywiadowczej Departamentu I Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 6 maja 1972 roku [w:] P. Piotrowski, *Formy działalności operacyjnej wywiadu cywilnego PRL. Instrukcja o pracy wywiadowczej Departamentu I MSW z 1972 r.*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2007, nr 1/5, s. 340.

⁹⁷ AIPN, Departament I, 01262/410 (karta kieszeniowa nr 5599), Notatka dotycząca k.i. „Bernard” z pobytu w USA sporządzona przez por. Zbigniewa Janczura, 22 VIII 1969 r., klatka nr 9–11.

⁹⁸ Instrukcja o pracy wywiadowczej Departamentu I..., s. 327.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 339.

dokumenty pozwalają jednak dokładnie określić charakter i rolę kontaktów Doktora z MSW.

W okresie współpracy z Departamentem III Doktor informował przede wszystkim o różnych wydarzeniach dotyczących życia warszawskiego środowiska socjologicznego. Przekazał m.in. informacje o przebiegu IV Sympozjum Socjologicznego z września 1964 r.¹⁰⁰ oraz o spotkaniu między socjologami marksistami a środowiskiem „Więzi” poświęconemu problemowi humanizacji pracy z lipca 1966 r.¹⁰¹ Opisywał też konkretne osoby, sporządził m.in. krótką charakterystykę Mikołaja Nowikowa, radzieckiego socjologa (zob. dok. nr 10). Dokumenty sugerują również, że Doktor był w kontaktach z SB stroną aktywną, proponującą własne pomysły. W notatce z 28 lutego 1968 r. czytamy np.: „W związku ze swoim wyjazdem [Doktor] wystąpił z inicjatywą zapoznania go z kierunkami naszych zainteresowań na terenie amerykańskim”¹⁰².

Pole współpracy Doktora z Departamentem I MSW wyznaczała podpisana przez niego instrukcja wyjazdowa. Określono tam, że wywiad zainteresowany jest wybranymi ośrodkami naukowymi współpracującymi z CIA, Pentagonem i innymi instytucjami rządowymi oraz działalnością wywiadu i kontrwywiadu amerykańskiego: „Centralę interesuje opracowywanie naukowców, personelu pomocniczego oraz studentów związanych z ośrodkami koncentrującymi swe zainteresowania na problematyce polskiej lub innych krajów demokracji ludowej. »Opracowywanie« należy rozumieć jako rozpoznanie osobowości, poglądów, zainteresowań, pozycji w środowisku, zawarcie znajomości oraz ewentualne zapewnienie sobie podtrzymania kontaktu po powrocie do kraju. Centrala zakłada, że w wyniku tej działalności wytypujecie 2–3 osoby ze wskazanych środowisk, pod kątem ewentualnego pozyskania ich przez nas do współpracy”¹⁰³.

W karcie kieszeniowej zachowane są dwie notatki ze spotkań z „Bernardem”. W pochodzącej z 24 czerwca 1969 r. odnajdziemy listę uczestników seminarium kierowanego przez Gregory’ego Grossmana, profesora ekonomii University of California w Berkeley, zajmującego się gospodarką krajów komunistycznych. „Bernard” sporządził też charakterystyki osobowe pięciu uczestników seminarium, w tym prof. Grossmana¹⁰⁴. Druga, z 1 sierpnia 1969 r., jest kilkunastostronicowym materiałem zawierającym szczegółowe opisy dotyczące seminarium Grossmana, charakterystyki

¹⁰⁰ AIPN, MSW, 00170/891, Notatka służbowa ze spotkania z k.s. ps. „Ka-de” sporządzona przez kpt. Stefana Rapalę, 3 X 1964 r., k. 17–19.

¹⁰¹ AIPN, MSW, 00170/891, Notatka służbowa ze spotkania z k.p. ps. „K.D.” sporządzona przez kpt. Stefana Rapalę, 29 VII 1966 r., k. 22–24.

¹⁰² AIPN, MSW, 00170/891, Notatka służbowa z rozmowy przeprowadzonej z k.p. „K.D.” sporządzona przez por. Wacława Króla, 26 II 1968 r., k. 41.

¹⁰³ AIPN, Departament I, 01262/410 (karta kieszeniowa nr 5599), Instrukcja wyjazdowa Kazimierza Doktora, 24 VI 1968 r., k. 2.

¹⁰⁴ AIPN, Departament I, 01262/410 (karta kieszeniowa nr 5599), Notatka „Bernarda”, 24 VI 1969 r., k. 5–8.

kolejnych uczestników tego seminarium oraz informacje o innych wydarzeniach naukowych, w których Doktor brał udział (m.in. konferencje w Palo Alto i Ann Arbor, zob. dok. nr 12)¹⁰⁵.

Notatka kończy się opinią na temat socjologa Andrzeja Sicińskiego, który podobnie jak Doktor przebywał na stypendium Forda w USA. Opinia Doktora o Sicińskim jest negatywna; Doktor przestrzega przed konsekwencjami związanymi z działaniami Sicińskiego, chociaż nie podaje żadnych racjonalnych argumentów. Czytamy tam: „W moim przekonaniu on [Siciński] nie powinien był wyjechać i tak mi się wydawało przed jego wyjazdem [...]. Ja nie mam w tej chwili potwierdzenia tej tezy, że jego wyjazd przyniósł jakieś szkody, ale ja jestem o tyle podejrzliwy, że miał bardzo zakorny sposób życia”¹⁰⁶. Trudno nie traktować tego fragmentu jako próby cichej dyskredytacji kolegi po fachu (Siciński, podobnie jak Doktor, pracował w tamtym czasie w IFiS PAN). Notatkę „Bernarda” uzupełniał wykaz spraw operacyjnych (łącznie dziesięć pozycji) sporządzony przez por. Janczurę, do których miały być włączone poszczególne informacje przekazane przez „Bernarda”¹⁰⁷.

W materiałach zarówno Departamentu III, jak i Departamentu I nie ma śladu po współpracy Doktora w okresie organizowania czy funkcjonowania opisywanego wcześniej zespołu badawczego (choć trzeba mieć świadomość, że karta kieszeniowa zawiera jedynie wybór dokumentów; brak także jakiegokolwiek informacji o zamrożeniu lub zerwaniu współpracy z Doktorem). Jest jednak inny wyraźny trop łączący Doktora z zespołem badawczym, co już sygnalizowano. Jeszcze przed wyjazdem Doktora do USA jego oficerem prowadzącym z ramienia Departamentu III był Wacław Król, ten sam, który pilotował powstanie i funkcjonowanie zespołu badawczego i zaproponował włączenie do niego ówczesnego adiunkta IFiS PAN Kazimierza Doktora! Kwestia ta raz jeszcze każe zapytać, na ile przypadkowa była pozostała część zespołu badawczego oraz jakimi agenturalnymi i poza-agenturalnymi mechanizmami kontroli dysponowało MSW w sytuacjach tak nietypowych jak współpraca z zespołem badawczym.

Przypadek Doktora jest interesujący z jeszcze innego względu. Wedle dokumentów archiwalnych SB Doktor w 1971 r. stał się członkiem zespołu badawczego skupiającego badaczy wywodzących się z instytucji ówczesnego socjologicznego *mainstreamu*; zespołu, który pod auspicjami SB miał niemalże „na gorąco” zająć się jednym z najpoważniejszych i najbardziej dramatycznych konfliktów społecznych w historii PRL. Nie mamy tu do czynienia z szeregowym socjologiem, lecz socjologiem już pod koniec lat sześćdziesiątych dość wpływowym¹⁰⁸ i posiadającym bogate kontakty

¹⁰⁵ AIPN, Departament I, 01262/410 (karta kieszeniowa nr 5599), Notatka ze spotkania por. Zbigniewa Janczura z k.i. „Bernard”, 1 VIII 1969 r., k. 12–24.

¹⁰⁶ *Ibidem*, k. 23, 24.

¹⁰⁷ AIPN, Departament I, 01262/410 (karta kieszeniowa nr 5599), Sposób wykorzystania informacji od „Bernarda” sporządzony przez por. Zbigniewa Janczurę, k. 25.

¹⁰⁸ Jerzy Szacki określił Doktora jako jednego z najbardziej wpływowych socjologów marksistowskich, obok Jerzego Wiatra, Władysława Markiewicza i Włodzimierza Wesołowskiego (*Rozmowa Niny*

w pewnych środowiskach naukowych, również zagranicznych (co pokazują materiały Departamentu I i III).

Na początku stanu wojennego Doktor cieszył się na tyle dużym zaufaniem władz, że mianowano go na stanowisko dyrektora IFiS PAN. W aktach sprawy obiektowej „Antyk” dotyczącej Polskiej Akademii Nauk zachowała się notatka, z której wynika, że w grudniu 1981 r. dotychczasowe kierownictwo IFiS (Władysław Adamski – dyrektor oraz Józef Niżnik i Edmund Wnuk-Lipiński – zastępcy) zostało ocenione przez SB negatywnie ze względu na sprzyjanie lub/i angażowanie się w działalność NSZZ „Solidarność”¹⁰⁹. Jednocześnie pozytywnie odebrano pierwsze posunięcia administracyjne Doktora: „Nowo powołani dyrektorzy w Inst[ytucji] Filozofii i Socjologii PAN prof. K[azimierz] Doktor oraz w Inst[ytucji] Badań Literackich R[yszard] Górski podjęli zdecydowane [działania] organizacyjne zapobiegające konfliktom wewnętrznym. M.in. dyr[ektor] IFiS zawiesił w czynnościach 2 kierowników zakładów”¹¹⁰. Poza tym Doktor w pierwszych miesiącach stanu wojennego zgodnie z intencjami władz stanu wojennego jako szef IFiS PAN rozwiązał w 1982 r. gdański oddział IFiS. Pracownię zlikwidowano bez żadnej troski o zgromadzone materiały naukowe¹¹¹. Zaslugi Doktora dla umacniania porządku stanu wojennego zostały docenione i później. W materiale pochodzącym z akt „Antyku”, pochodzącym prawdopodobnie z 1983 r., czytamy: „Zespół oceniający [...] pozytywnie ocenił działalność prof. Kazimierza Doktora, dyrektora Instytutu Filozofii i Socjologii; podjął decyzję pozostawienia na stanowisku dyrektora do zakończenia kadencji, tj. do 31 XII 1984 r.”¹¹²

Omawiany przypadek „socjologa w służbie SB” dobrze pokazuje, jakie cechy w praktyce przesądzały o tym, że współpracownik oceniany był „bardzo wysoko” (jak pisano o Doktorze). Chodziło o osoby współpracujące bez oporów, o dobrej, analitycznej pamięci, potrafiące sporządzać charakterystyki osób (nawet bliskich znajomych), sytuacji i instytucji. Ceniono ludzi uzdolnionych, których rozwój przebiegał w ramach organizacji szczególnie interesujących dla służb specjalnych (jak bardzo istotne były

Kraśko z profesorem Jerzym Szackim, przewodniczącym PTS w latach 1972–1976 [w:] *Z dziejów Polskiego Towarzystwa Socjologicznego. Materiały i wspomnienia*, t. 1, red. E. Tarkowska, Warszawa 1997, s. 95). Wedle relacji Zbigniewa Szczypińskiego i Bolesława Stąporka, socjologów pracujących od końca lat sześćdziesiątych do początku siedemdziesiątych w pracowni socjologicznej Stoczni im. Lenina w Gdańsku, Doktor pod koniec lat sześćdziesiątych prowadził seminaria z socjologii pracy i przemysłu dla socjologów zatrudnionych w pracowniach socjologicznych przy zakładach pracy. Z ich wypowiedzi wynika, że Doktor pełnił w tym środowisku rolę swego mentora (Relacja Zbigniewa Szczypińskiego z 1 IV 2008 r.; Relacja Bolesława Stąporka z 19 II 2008 r.).

¹⁰⁹ AIPN, MSW, 0236/454, t. 3, Notatka dotycząca proponowanych zmian w kierownictwie placówek naukowych PAN w Warszawie, Departament III MSW, 15 XII 1981 r., k. 265.

¹¹⁰ AIPN, MSW, 0236/454, t. 3, Informacja pplk. Zygmunta Knyziaka, 21 XII 1981 r., k. 290–291.

¹¹¹ H. Galus, *Monografia działalności oddziału gdańskiego PTS i Komisji Socjologicznej GTN na tle placówek socjologicznych w Gdańsku (1970–1994)* [w:] *Socjologia gdańska w dobie przemian*, red. M. Latoszek, Gdańsk 1995, s. 78–79.

¹¹² AIPN, MSW, 0236/454, t. 4, Informacja o przeglądzie i ocenie dyrektorów instytutów i centrów badawczych oraz kierowników samodzielnych zakładów naukowo-badawczych, b.d., k. 260.

dla Departamentu I zachodnie programy stypendialne dla polskich naukowców?). Musiała to być wreszcie osoba, której kontakty społeczne, predyspozycje osobowościowe i obycie kulturalne dawały szansę na swobodne obracanie się w różnorodnych środowiskach i docieranie do osób interesujących dla SB.

Funkcje badań i analiz socjologicznych w pracy SB

Dokumenty dotyczące badań „elementu grudniowego”, jak i materiały odnoszące się do środowisk „winowsko-peeselowskich” mówią sporo o kompetencjach SB w zakresie praktycznego stosowania socjologii. Służba Bezpieczeństwa była świadoma charakteru różnych socjologicznych narzędzi badawczych oraz korzyści, jakie można odnieść z ich zastosowania. Można też powiedzieć o pewnej rudymenarnej oglądzie metodologicznej (przejawiającej się jednakże bardziej dzięki krytycznej autorefleksji *post hoc* niż dzięki porządnemu warsztatowi na etapie prowadzenia badań). Jednocześnie widać swego rodzaju analityczną słabość Departamentu III MSW. Stąd, jak się zdaje, mógł się zrodzić pomysł bezpośredniego sięgnięcia po rzemieślników sprawnie posługujących się narzędziami badawczymi, czyli profesjonalnych socjologów, oraz organizacji ośrodka systematycznie prowadzącego socjologiczne prace badawcze, względnie nawiązania stałej poufnej współpracy z akademickimi ośrodkami badawczymi i innymi instytucjami państwowymi.

Tu rysuje się pierwsza ważna funkcja, jaką mógł pełnić socjolog w służbie SB. Przy możliwości zainicjowania i przeprowadzenia szerokich badań (Machcewicz pisał o 32 tys. respondentów w badaniach słuchalności zachodnich rozgłośni radiowych!) oraz zebrania bardzo obszernego materiału empirycznego proces badawczy powinien być zwieńczony treściwym materiałem analitycznym. W tym kontekście można oczywiście zapytać o poziom kompetencji analitycznych Służby Bezpieczeństwa i zaryzykować hipotezę, że ogólnie rzecz biorąc, sprawność w gromadzeniu informacji przez SB nie szła w parze ze sprawnością analityczną¹¹³. Należy przypomnieć, że znaczenie pracy analitycznej było wyraźnie zaakcentowane w omawianych wcześniej dokumentach dotyczących niejawnego ośrodka badań przy Departamencie III. Próby uczynienia z socjologii swoistej „technologii władzy” nie odniosły raczej sukcesu. Otwarte pozostaje zresztą pytanie, na ile chęć wzbogacenia repertuaru zinstytucjonalizowanych środków działania przez SB mogła się powieść, biorąc pod uwagę komplikacje między procedurami działania bezpieczeństwa a metodologią nauk społecznych.

¹¹³ Mówili o tym np. Łukasz Kamiński i Krzysztof Madej (*O obiegu informacji i polityce informacyjnej PRL z Łukaszem Kamińskim i Krzysztofem Madejem rozmawia Barbara Polak*, „Biuletyn IPN” 2003, nr 5, s. 10, 15, 26).

Inny możliwy powód sięgnięcia przez SB po badania socjologiczne to uruchomienie alternatywnego kanału pozyskiwania informacji o społeczeństwie. Dla systemu władzy PRL jednym z naczelných problemów kontroli nad społeczeństwem była bariera komunikacyjna związana ze swoistym paradoksem – władza komunistyczna z jednej strony blokowała swobodną artykulację opinii i poglądów przez obywateli (obawiając się, że opinie takie mogą być niezgodne z oficjalną definicją sytuacji), a z drugiej usilnie zabiegała o rzetelne ustalenie, co tak naprawdę ludzie myślą¹¹⁴.

Podstawowe narzędzie przełamania takiej bariery to praca operacyjna tajnej policji politycznej, dla której z kolei możliwością wykorzystania nowego źródła informacji była niewątpliwą korzyścią, i to co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, informacje uzyskane dzięki badaniom socjologicznym stwarzały szansę na konfrontację z innymi źródłami informacji, a tym samym na ocenę jakości i wiarygodności informacji zdobytych dzięki tajnym współpracownikom. Po drugie, badania socjologiczne, zwłaszcza badania sondażowe, generują wiedzę nieco innej jakości od tej, jaką można było uzyskać od tajnych współpracowników. Przede wszystkim badania sondażowe są dobrym narzędziem do uzyskiwania wiarygodnych informacji o opiniach i poglądach. Jeśli zaś dodatkowo mają walor reprezentatywności, to przy zastosowaniu metod statystycznych dają szansę na formułowanie zdań opisujących całą interesującą badacza zbiorowość.

Wyobraźmy sobie sytuację możliwego wybuchu niezadowolenia społecznego na terenie interesującego nas zakładu pracy. Posiadamy tam oczywiście osobowe źródła informacji, ale te niekoniecznie muszą mieć dobry ogłąd nastrojów całego zakładu, zwłaszcza jeśli nie są ulokowane w kluczowych punktach struktury rzeczywistego obiegu informacji bądź nie są lokalnymi liderami opinii. W takim przypadku dobrze dobrana reprezentatywna próbka pracowników poprzez sondaż daje pełny i rzetelny obraz nastrojów dotyczących tej czy innej kwestii w danym miejscu pracy.

SB mogła się wreszcie pokusić także o zaprojektowanie socjologicznych modeli zachowań zbiorowych w różnych kontekstach społecznych i organizacyjnych – do tego jednak wymagana byłaby nie tylko odpowiednia baza empiryczna, ale i duża ogłada teoretyczna.

Opisywane przypadki użycia warsztatu socjologicznego i kooperacji z socjologami interesujące są również ze względu na czas organizacji tych przedsięwzięć. Przypadek badań środowisk „winowsko-peeselowskich” wskazuje, że SB sięgała po metody *stricte* socjologiczne już na początku lat sześćdziesiątych.

W tym czasie oficjalne ramy intelektualnego klimatu socjologii akademickiej wyznaczała ostra partyjna krytyka burżuazyjnej socjologii ulegającej „ankietomanii”, zapoczątkowana artykułem Adama Schaffa z 1962 r. opublikowanym w „Polityce”.

¹¹⁴ Andrzej Zybertowicz nazwał to zjawisko paradoksem kontroli władzy w społeczeństwie komunistycznym (*idem, Paradoksy niewiedzy i ukryci aktorzy*, „Ius et lex” 2003, nr (II) 1, s. 272).

Krytyka ta dotyczyła przede wszystkim badań Stefana Nowaka nad postawami studentów („Studenti Warszawy”), ale pośrednio uderzała także w Stanisława i Marię Ossowskich (Nowak był uczniem Ossowskiego), uczonych z rodowodem II RP, od końca lat czterdziestych stale zwalczanych przez partyjnych ideologów.

Na XIII Plenum KC PZPR w lipcu 1963 r. I sekretarz Władysław Gomułka potępił Ośrodek Badań Opinii Publicznej, który również stosował „amerykańskie metody badawcze”¹¹⁵. Nina Kraśko w tekście poświęconym historii Polskiego Towarzystwa Socjologicznego wspominała również o konferencji socjologów partyjnych z marca 1963 r., na której jednoznacznie skrytykowano próby autonomizacji PTS oraz „uczonych niemarksistowskich”¹¹⁶. Tymczasem oficjalnie zabronione metody badawcze stosowane były przez Służbę Bezpieczeństwa.

Podobna sytuacja, w której przestrzeń dla bardziej śmiałych aplikacji socjologii była ograniczona (choć nie dla bezpieki), powtórzyła się w przypadku badań Grudnia '70, kiedy SB zaprosiła do współpracy cały zespół socjologów i opracowała ambitny plan systematycznego prowadzenia badań socjologicznych w postaci niejawnego ośrodka afiliowanego przy Departamencie III.

Jest to o tyle istotne, że jak się zdaje, systematyczna współpraca środowisk socjologicznych z instancjami partyjnymi nastąpiła później, mniej więcej w połowie lat siedemdziesiątych¹¹⁷. Świadczy to o swoistym pragmatyzmie bezpieki, wiążącym się także z pewnym zdystansowaniem się od obowiązującego języka marksizmu-leninizmu.

Odrębną kwestią w kontekście problemu „służalczych” funkcji socjologii¹¹⁸ wobec Służby Bezpieczeństwa jest sprawa profesjonalnego szkolenia wybranych funkcjonariuszy SB w zakresie wiedzy socjologicznej (zagadnienie to zostanie jedynie zasygnalizowane). Departament Szkolnictwa i Wydawnictw MSW zajmował się m.in. publikacją opracowań podręcznikowych. W 1970 r. departament ten wydrukował w nakładzie 10 tys. egzemplarzy książkę *Socjologia* autorstwa Leszka Gilejki¹¹⁹,

¹¹⁵ A. Sułek, *Jak Gomułka postanowił powiedzieć prawdę*, „Gazeta Wyborcza”, 27 II 1998, s. 14; *idem*, *Jak Stefan Nowak studentów sondował*, „Gazeta Wyborcza”, 2 VI 1998, s. 13.

¹¹⁶ N. Kraśko, *Historia Polskiego Towarzystwa Socjologicznego* [w:] *Z dziejów Polskiego Towarzystwa Socjologicznego. Materiały i wspomnienia*, t. 1, zebrała E. Tarkowska, Warszawa 1997, s. 46.

¹¹⁷ Tezę taką postawił Łukasz Kamiński w wywiadzie dla „Biuletynu IPN”: „[...] władza przynajmniej do połowy lat siedemdziesiątych bała się korzystać z pomocy ekspertów, przekazywać dane do analizy komuś niezależnemu, ale zdolnemu, inteligentnemu. Dopiero w połowie lat siedemdziesiątych zaczęto tworzyć zespoły socjologów i ekspertów przy komitetach wojewódzkich PZPR. Pojawiła się bardziej konkretna sposobność badania np. nastrojów robotników w zakładach pracy” (*O obiegu informacji i polityce informacyjnej PRL...*, s. 9). W tym kontekście trzeba wspomnieć o powstaniu w 1974 r. Instytutu Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu, który według relacji Zbigniewa Sufina, wieloletniego pracownika IPPML, dysponował dobrą infrastrukturą badawczą dla prowadzenia badań socjologicznych, choć nigdy w pełni niewykorzystaną (Relacja Zbigniewa Sufina z 23 VI 2008 r.).

¹¹⁸ Określenie to zapożyczono z tekstu Izabeli Bukraby-Rylskiej *Polska socjologia wsi, czyli o służebnej, usługowej i służalczej roli nauki* (w druku).

¹¹⁹ Leszek Gilejko według kartoteki osobowej b. funkcjonariuszy został zatrudniony jako docent na etacie kierownika Zakładu Filozofii i Etyki Marksistowskiej Instytutu Nauk Społeczno-Politycznych

przygotowaną na specjalnie zamówienie MSW¹²⁰. Książka ta, w umiarkowanym stopniu nasycona żargonem marksizmu-leninizmu, w dużej części poświęcona została funkcjonowaniu grup i organizacji (wymiar formalny i nieformalny, struktura, konflikty), socjotechnice, systemowi motywacji pracowników i zachowań ludzi oraz metodom badań socjologicznych¹²¹.

Jeszcze ciekawszy przykład stanowi skrypt *Psychologia tłumy* z 1968 r. autorstwa Stanisława Miki – jednego z członków zespołu badawczego wymienionego w dokumentach SB ze stycznia 1971 r. Publikacja Miki była również wydana przez Departament Szkolnictwa i Wydawnictw MSW, opatrzone ją gryfem „tajne”. Skrypt zawierał m.in. omówienie teoretycznych koncepcji dotyczących funkcjonowania tłumy (przede wszystkim z klasycznej pracy Gustava Le Bona *Psychologia tłumy* z 1895 r.), analizę przyczyn powstawania tłumy oraz praktyczne wskazówki dotyczące kontrolowania tłumy lub/i zapobiegania się jego tworzenia.

Ani książka Gilejki, ani Miki nie zawierały zresztą żadnej, co trzeba jasno powiedzieć, ekskluzywnej wiedzy socjologicznej. Skrypt Miki jest jednak ciekawy z tego względu, iż autor wykorzystał w nim fragmenty raportów funkcjonariuszy SB, dotyczących m.in. obchodów milenijnych. W tym sensie był pożyteczny nie tylko dlatego, że w przystępnej i niedużej objętościowo formie (w sumie dziewięćdziesiąt parę stron) prezentował teorię i praktyczne rekomendacje, ale przede wszystkim dlatego, że dawał narzędzia do analizowania empirii bezpośrednio dotyczącej esbeków¹²².

Zagadnienie profesjonalnych szkoleń dla SB poglądowo ilustruje materiał z 1967 r. dotyczący programu seminarium z socjologii polityki dla grupy oficerów z centrali Departamentu III MSW. W głównych założeniach seminarium czytamy: „Seminarium Socjologii Polityki dla aktywu Departamentu III ma służyć wzbogaceniu wiedzy uczestników o przedmiocie i metodach badawczych socjologii polityki, dla jej wykorzystania w warunkach pracy resortu spraw wewnętrznych. Program przewiduje wykłady wybitnych specjalistów z dziedziny socjologii oraz referaty (koreferaty)

Akademii Spraw Wewnętrznych od października 1972 do września 1973 r. Według kartoteki odtworzonej b. Biura „C” MSW oraz dziennika archiwalnego Departamentu I MSW Gilejko został zarejestrowany 22 X 1968 r. pod numerem 246 przez Departament I, prawdopodobnie jako kandydat na współpracownika (ps. „Leszek-III”). Materiały złożono do archiwum 9 IV 1969 r. pod numerem 9236/I.

¹²⁰ AIPN, 01334/450. Według Gilejki dostał on propozycję napisania podręcznika ze względu na znajomość z dyrektorem Wydawnictwa MSW i jego zastępcą. MSW nie sformułowało „żadnych konkretnych oczekiwań dotyczących treści książki może tylko z zaznaczeniem, żeby były w niej zaprezentowane ogólne i empiryczne problemy (stąd rozdział o narzędziach badawczych i przykłady wyników badań)” (List Leszka Gilejki do Daniela Wicentego z 17 IX 2008 r.).

¹²¹ Książkę kończy zestaw pytań kontrolnych dla każdego rozdziału. Pojawiło się tam m.in. pytanie „W jaki sposób można wykorzystać socjotechnikę w pracy MO i SB? Podaj własne przykłady” (AIPN, 01334/450, L. Gilejko, *Socjologia*, Departament Szkolnictwa i Wydawnictw MSW, Warszawa 1970, s. 157).

¹²² AIPN, MSW, 01242/65, S. Mika, *Psychologia*, cz. IV: *Psychologia tłumy*, Departament Szkolnictwa i Wydawnictw MSW, Warszawa 1968.

uczestników połączone z dyskusją w czasie konwersatoriów, dla pogłębienia tematów wykładów. Program obejmuje cykl: propedeutyczny i podstawowy z wybranych dziedzin socjologii polityki – zgodnie z zainteresowaniami uczestników i profilem specjalistycznym departamentu”¹²³.

W programie wśród osób prowadzących wykłady znaleźli się m.in. Jan Szczepański¹²⁴ i Zygmunt Rybicki (ich nazwiska pojawiły się w związku z organizacją zespołu badawczego przy SB), klasyk polskiej socjologii Józef Chałasiński, ideolog-marksista Jerzy Józef Wiatr oraz socjolog Włodzimierz Wesołowski. Przedmioty seminarium to m.in.: „Przedmiot, zakres i metoda socjologii polityki. Podstawowe pojęcia i wybrane metody w użyciu różnych teorii socjo-politycznych”, „Główne kierunki współczesnych doktryn burżuazyjnych nauk politycznych (wybrane zagadnienia)”, „Polityczne problemy funkcjonowania przedsiębiorstw przemysłowych w Polsce” oraz „Wybrane zagadnienia z socjologii przestępczości w Polsce”. Socjologiczne kadry Akademii Spraw Wewnętrznych i innych jednostek edukacyjnych MSW (oraz MON) to zresztą temat na odrębne autonomiczne badanie¹²⁵.

Nowe obszary badawcze

Omawiane kwestie otwierają więcej pytań niż udzielają jednoznacznych odpowiedzi. Celowo ograniczono się do historii związanej z zespołem badawczym i ideą niejawnego ośrodka badań przy SB, sygnalizując jedynie inne wątki; trzeba mieć świadomość, że obraz relacji między Służbą Bezpieczeństwa a środowiskami socjologicznymi jest bardziej złożony. Nie poruszono kwestii związanych z przynależnością do PZPR czołowych postaci polskiego świata socjologicznego w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Niektóre z nich z jednej strony mogły pełnić rolę swego

¹²³ AIPN, Departament III, 0296/95, t. 2, Program zajęć Seminarium z Socjologii Polityki na lata 1967–1968, k. 3.

¹²⁴ Szczepański był w roku akademickim 1973/1974 członkiem Rady Naukowej Akademii Spraw Wewnętrznych (AAN, Wydział Nauki i Oświaty KC PZPR, 1354/LVIII/411, Informacja w sprawie działalności Akademii Spraw Wewnętrznych w roku akademickim 1973/74, 22 XI 1973 r., k. 21).

¹²⁵ Np. o prowadzeniu zajęć dla pracowników MSW mówił prof. Mika: „W tym czasie [tj. około 1956 r.] ukończyłem studia i zostałem asystentem w Katedrze Psychologii UW. Pewnego dnia mój szef zwrócił się do mnie z „prośbo-poleceniem”, zadzwonił do pana ktoś z MSW, chodzi o prowadzenie zajęć z psychologii. (podobne „prośby” zostały skierowane do innych pracowników). No i zaczęło się, przez kilka lat, z przerwami, prowadziłem zajęcia z psychologii społecznej dla różnych grup pracowników MSW. Zajęcia te, w formie zajęć zleconych, były dobrze płatne, miały charakter wykładów i nie kończyły się egzaminami. Nie zawsze to, co mówiłem na wykładach, podobało się słuchaczom. Chyba dwa razy, w ubikacji, uczestnicy ostrzegali mnie, że są tacy słuchacze, którzy interesują się moją osobą, bo podawane przeze mnie przykłady mają ich zdaniem antypaństwowy charakter. Nie ulega jednak wątpliwości, że w trakcie tych wykładów poznały mnie liczne osoby pracujące w MSW” (List Stanisława Miki do Daniela Wicentego z 26 IV 2008 r.).

rodzaju parasola ochronnego nad pozostałymi socjologami¹²⁶, z drugiej zaś – rolę nieformalnych pośredników między środowiskiem socjologów a MSW¹²⁷.

W tym kontekście trzeba podkreślić, że środowiska socjologiczne w PRL jako takie nie miały uprzywilejowanego statusu w kontaktach ze strukturami MSW. Były, podobnie jak dziesiątki innych środowisk społecznych i zawodowych w Polsce, infiltrowane i poddawane różnym środkom kontroli operacyjnej. Świadczą o tym choćby materiały dotyczące sprawy obiektowej krakowskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Socjologicznego i V Zjazdu Socjologicznego w Krakowie z 1977 r.¹²⁸ oraz akta sprawy operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Pagórek”, dotyczące infiltracji Adama Podgóreckiego, twórcy idei socjotechniki, jednego z najwybitniejszych polskich socjologów po II wojnie światowej¹²⁹. Na obecnym etapie badań trudno jednak formułować jakiegokolwiek wnioski odnośnie do nasycenia agenturą środowiska socjologicznego (zwłaszcza osób wyjeżdżających na stypendia do krajów zachodnich). Nie da się też stwierdzić, czy agentura ta mogła pełnić jakieś specyficzne funkcje, odmienne od standardowych zadań stawianych przed współpracownikami SB.

Na osobne obszerne opracowanie zasługuje sprawa stosunków między gdańskimi instytucjami badawczo-socjologicznymi a strukturami władzy (w tym MSW) w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Szczególnie interesująca wydaje się historia funkcjonowania Pracowni Socjologii Morskiej IFiS PAN w Gdańsku (zasygnalizowana wcześniej sprawa rozwiązania pracowni) oraz gdańskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Socjologicznego.

¹²⁶ Można tu wskazać np. Władysława Markiewicza, szefa PTS w latach 1969–1972, oraz Jana Szczepańskiego, o którego pozycji może świadczyć fakt, iż dzięki nieformalnej rozmowie z gen. Wojciechem Jaruzelskim zapobiegł likwidacji PTS w 1984 r. (*Rozmowa Niny Kraśko z Januszem Ziółkowskim* [w:] *Z dziejów Polskiego Towarzystwa Socjologicznego...*, s. 110. Zob. również W. Markiewicz, *Moja działalność w PTS* [w:] *Z dziejów Polskiego Towarzystwa Socjologicznego...*; *Rozmowa Niny Kraśko z Jerzym Szackim...*).

¹²⁷ W tym kontekście Krzysztof Ostrowski i Zbigniew Sufin mówili o bliskich kontaktach między Szczepańskim a Franciszkiem Szlachcicem, wiceministrem i ministrem spraw wewnętrznych (w latach 1962–1971), wcześniej wieloletnim funkcjonariuszem struktur aparatu bezpieczeństwa w PRL (Relacja Krzysztofa Ostrowskiego z 20 VI 2008 r.; Relacja Zbigniewa Sufina z 23 VI 2008 r.). Częściowo potwierdził to także Mieczysław Rakowski w swoich *Dziennikach*. We wpisie z 28 IV 1972 r. zanotował: „[Jan] Szczepański uchodzi za człowieka bardzo blisko związanego z [Edwardem] Gierkiem i [Franciszkiem] Szlachcicem. Prostował tę opinię. Tak było, teraz towarzysze już nie odczuwają potrzeby korzystania z rad”, podobnie we wpisie z 8 VI 1972 r.: „W kuluarach [Sejmu] rozmawiałem z prof. Janem Szczepańskim. [...] Stwierdza, że coraz trudniej jest mu znaleźć wspólny język z towarzyszami z samej góry. To już nie są te czasy, kiedy Gierek i Szlachcic radzili się go i pytali, co należy zrobić” (M. Rakowski, *Dzienniki polityczne*, t. 5, 1972–1975, Warszawa 2002, s. 43, 52. Zob. również s. 162, 234–236).

¹²⁸ Obie sprawy mają kryptonim „Socjologia” (sygnatury odpowiednio: AIPN Kr, 08/237 i AIPN Kr, 08/249). Szerzej zob. P. Spodenkiewicz, *Lokatorzy hotelu „Cracovia”*. *Niepokorni uczeni na V Zjeździe Socjologicznym*, niepublikowany mps oraz D. Wicenty, *Socjologowie pod obserwacją. Kontrola operacyjna V Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego w styczniu 1977 roku w Krakowie*, „Arcana” 2009, nr 2–3 (86–87).

¹²⁹ AIPN, 01322/876/CD/2.

Odnosząc się do faktów zaprezentowanych w tekście Henryka Galusa poświęconym działalności m.in. pracowni oraz gdańskiego oddziału PTS¹³⁰, można mówić o różnego rodzaju próbach kontroli funkcjonowania instytucji badawczo-socjologicznych przez PZPR (m.in. szykany lokalowe, presja wywierana na konkretne osoby¹³¹). Niejasne są na razie również relacje między gdańskimi placówkami socjologicznymi a SB. Wiadomo, że w 1983 r. SB interesowała się działalnością gdańskiego PTS i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego; Galus do swojego tekstu o gdańskiej socjologii załączył kserokopię „Informacji z dnia 3 czerwca 1983 r. zastępcy komendanta wojewódzkiego MO do spraw SB w Gdańsku”, z której wynika, że SB, dysponując dobrym rozeznanieniem dotyczącym przedsięwzięć podejmowanych przez PTS i PTF (m.in. publicznych odczytów), kwalifikowała działalność tych dwóch instytucji jako „szkodliwą politycznie”¹³².

Analogiczne pytania o naturę związków ze strukturami partii i SB trzeba zadać w odniesieniu do pracowni socjologicznych funkcjonujących przy wielkich zakładach pracy oraz instytucji typu OBOP czy CBOS. Jak można byłoby je klasyfikować, gdyby wziąć pod uwagę kryteria takie jak:

- legitymizacja/delegitymizacja struktur władzy¹³³;
- tajność/jawność prowadzonych badań i prac naukowych (biorąc za punkt wyjścia jakąś koncepcję „opinii publicznej” skrojoną odpowiednio do realiów państwa komunistycznego)¹³⁴;
- przydatność/nieprzydatność wiedzy w rozwiązywaniu praktycznych problemów społecznych;
- oryginalność/konformizm stosowanych koncepcji teoretycznych w stosunku do socjologicznego kanonu marksizmu-leninizmu.

Opisany przypadek współpracy badawczej socjologów z SB oraz pomysł powołania niejawnego ośrodka badań socjologicznych afiliowanego przy Służbie Bezpieczeństwa prowokuje do dalszych pytań. W związku z tym próbowano w niniejszym artykule zarysować możliwe funkcje, jakie z punktu widzenia uruchomienia alternatywnego kanału informacji o społeczeństwie mogły pełnić badania socjologiczne przeprowadzane dla bezpieczeństwa. Niemniej jednak niejasne pozostają rzeczywiste

¹³⁰ H. Galus, *Monografia działalności...*

¹³¹ W tym kontekście prof. Marek Latoszek mówił o różnego rodzaju naciskach ze strony KW PZPR na jego osobę, m.in. zażądano sporządzania list obecności ze spotkań gdańskiego PTS, czego Latoszek nie wykonał (Relacja Marka Latoszka z 26 II 2008 r.).

¹³² H. Galus, *Monografia działalności...*, s. 123–125.

¹³³ Interesująca jest uwaga Jerzego Szackiego dotycząca socjologów zakładowych: „Chciano w nich widzieć trochę bardziej ruchliwych kadrowców, chciano mieć informatorów dyrekcji, a nie badaczy. Faktyczna wiedza o tym, jak zakład funkcjonuje, w gruncie rzeczy mało kogo interesowała” (*Rozmowa Niny Kraśko z Jerzym Szackim...*, s. 91).

¹³⁴ W klasycznej koncepcji socjologii nauki Roberta Mertona jedną z podstawowych norm działalności naukowej był „komunizm” rozumiany jako jawność i ogólnodostępność wyników prac badawczo-naukowych (R. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 1982, s. 584–587).

Dokumenty

motywacje kierownictwa SB skłaniające ową grupę do poszukiwania takich rozwiązań. Czego spodziewano się po badaniach socjologicznych i na ile sprecyzowane były te oczekiwania? Czy oczekiwania te spełniły się?

Wydaje się, że SB mogła mieć wymierne korzyści z kontaktów badawczych (oraz agenturalnych) ze środowiskami socjologicznymi. Jakich korzyści mogli się spodziewać po współpracy z SB badacze społeczni? Czy beneficja naukowców różniły się zasadniczo od nagród innych grup zawodowych współpracujących z bezpieką? Na ile uniwersalnym mechanizmem karania i nagradzania była procedura uzyskiwania paszportu oraz (co może ważniejsze) zgody na wyjazd na stypendia do renomowanych zachodnich uczelni i ośrodków badawczych?

Trzeba założyć, że związanie się naukowca z bezpieką dawało jakąś gwarancję kariery naukowej. Jak jednak w praktyce wyglądał taki cichy mecenas SB? Szybszy awans, rekomendacje do obejmowania stanowisk kierowniczych, życzliwość recenzentów prac naukowych, możliwość publikowania w renomowanych wydawnictwach, omijanie inercji biurokratycznej instytucji naukowych?

W istocie są to pytania o kształt działania oraz sposób wkomponowania w realny świat społeczny infrastruktury SB, składającej się ze współpracowników, kontaktów służbowych, osób zaprzyjaźnionych „pozytywnie ustosunkowanych do naszej służby”, funkcjonariuszy pełniących rolę „aniołów stróżów” w instytucjach naukowych, realnych decydentów, nieformalnych ustaleń, władczych telefonów i polecających pism.

Nr 1

1971 styczeń 15, Warszawa – Notatka służbowa inspektora Wydziału IV Departamentu III MSW kpt. Wacława Króla dotycząca organizacji badań socjologicznych poświęconych wydarzeniom grudniowych oraz zespołu badawczego

Warszawa, dnia 15 stycznia 1971 r.

Tajne

Egz. nr ^a2^a

^bNotatka

W związku z organizacją badań naukowych typu ekspertyzy doraźnej dotyczącej aktualnej sytuacji na Wybrzeżu Gdańskim przeprowadziłem rozmowy z kierownictwem Wydziału III KW MO w Gdańsku oraz grupą pracowników naukowych w składzie: doc. dr hab. Bolesław Maroszek¹ – kierownik Zakładu Socjologii Uniwersytetu Gdańskiego, dr Zbigniew Sufin² – adiunkt Instytutu Filozofii i Socjologii PAN,

^{a-a} *Wpisano odręcznie.*

^b *Z lewej strony dokumentu częściowo nieczytelny dopisek odręczny przeprowadzić badanie w Szczecinie, luty 22.1 oraz nieczytelny adresat (prawdopodobnie inicjał imienia i nazwisko) i nieczytelny podpis.*

¹ Bolesław Maroszek (1933–1988), prof. socjologii, współorganizator Uniwersytetu Gdańskiego, autor książek poświęconych społeczeństwu województwa gdańskiego. Według wypisu z kartoteki odtworzeniowej WUSW w Gdańsku Bolesław Maroszek został zarejestrowany 6 III 1987 r. jako „kandydat na tajnego współpracownika” (nr rejestracyjny 55802) przez Wydział III-1 KW MO w Gdańsku. Wyrejestrowany został po śmierci (4 I 1989 r.). Materiały złożono do Archiwum Wydziału „C” KW MO w Gdańsku (pod numerem I–K-25606). W zasobach archiwalnych IPN w Gdańsku materiałów tych brak.

² Zbigniew Sufin (ur. 1931), dr hab. socjologii, na początku lat siedemdziesiątych adiunkt IFiS PAN, od połowy lat siedemdziesiątych pracownik Instytutu Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu. W związku z rozwiązaniem „Po prostu” (Sufin był ostatnim sekretarzem redakcji) oraz pomysłem opublikowania na Zachodzie broszury poświęconej historii tygodnika Departament III w grudniu 1957 r. założył sprawę ewidencyjno-obszewacyjną „Zespół”. W ramach „Zespołu” kapitan Jan Grabowski z Wydziału IV Departamentu III MSW próbował w czerwcu 1959 r. zwerbować Sufina jako TW, ten jednak odmówił współpracy. Sufina zarejestrowano jednak jako „kontakt poufny” (D. Rafalska, *Agonia „Po prostu”*. Próby zachowania pamięci o jednym z najpoczytniejszych tygodników lat 50., wersja maszynopisowa referatu z konferencji IPN *Obserwacja. Manipulacja. Współpraca. Dziennikarze i naukowcy a aparat bezpieczeństwa w Polsce Ludowej*, Wrocław, 19–21 listopada 2008 r.). Akta sprawy dostępne są w archiwum IPN pod sygnaturą 0192/745. Informacje o charakterze kontaktów Sufina z SB potwierdza także wypis z kartoteki odtworzeniowej b. Biura „C” MSW.

dr Krzysztof Ostrowski³ – adiunkt IFiS PAN, dr Witold Morawski⁴ – adiunkt Instytutu Socjologii Wydziału Nauk Społecznych UW, doc. dr hab. Stanisław Mika⁵ – prodziekan Wydziału Pedagogiki UW.

W wyniku ustaleń z kierownictwem Wydziału III KW MO w Gdańsku przyjęto, że badania powyższe będą przeprowadzane oficjalnie przez Instytut Socjologiczno-Psychologiczny Uniwersytetu Gdańskiego, który w planach badawczych na lata 1971–1972 posiada temat: „Badania nad postawami i motywacjami ludzi morza”. Stwarza to dogodną sytuację dla rozszerzenia badań na obiekty nas interesujące, a jednocześnie zabezpiecza przed możliwością ewentualnego ujawnienia, że inspiratorem badań jest Służba Bezpieczeństwa.

Wymienione badania winny być przeprowadzane w dwóch etapach i obejmować następujące obiekty: Stocznia im. W.I. Lenina w Gdańsku, Stocznia im. Komuny Paryskiej w Gdyni oraz porty w Gdańsku i w Gdyni (ogólna ilość osób tam zatrudnionych przekracza 30 000).

Pierwszy etap winien stanowić wstępną ekspertyzę w zakresie określenia stopnia skuteczności podejmowanych dotychczas działań politycznych, administracyjnych, propagandowych itp. w kierunku rozładowywania zaistniałych napięć i konfliktów i recepcji tych działań wśród załóg poszczególnych obiektów będących przedmiotem badań oraz wypracowanie propozycji kompleksowych działań dla możliwie całkowitego rozładowania konfliktów i prognozowanie reakcji załóg na te działania.

Tego rodzaju ekspertyza pozwoli ujawnić rzeczywiste nastroje, występujące tendencje i kierunki w działaniach załóg poszczególnych obiektów objętych badaniami.

Celem stworzenia właściwych warunków dla przeprowadzenia tej ekspertyzy konieczne jest zapewnienie właściwej bazy materiałowej pochodzącej z możliwie największej ilości kanałów informacji (materiały partyjne – Komitetu Wojewódzkiego, komitetów miejskich i dzielnicowych, komitetów zakładowych; materiały związków zawodowych, aparatu administracyjnego, samorządu robotniczego, środków masowego przekazu, wszystkie rezolucje i postulaty wysunięte przez załogi badanych obiektów, jak również niektóre wyselekcjonowane materiały Służby Bezpieczeństwa).

³ Krzysztof Ostrowski (ur. 1940), socjolog, na początku lat siedemdziesiątych adiunkt IFiS PAN, później zastępca dyrektora Instytutu Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu, zastępca kierownika Wydziału Zagranicznego KC PZPR (1978–1981), kierownik Wydziału Międzynarodowego KC (1989–1990). W latach 1981–1987 pracownik Sekretariatu ONZ w Nowym Jorku. Według dziennika rejestracyjnego b. MSW Ostrowski między lipcem 1981 a wrześniem 1983 r. był zarejestrowany jako „zabezpieczenie” przez Wydział II Departamentu I (nr rejestracyjny 65694).

⁴ Witold Morawski (ur. 1938), profesor socjologii, na początku lat siedemdziesiątych adiunkt Instytutu Socjologii Wydziału Nauk Społecznych UW. Autor prac z socjologii gospodarczej.

⁵ Stanisław Mika (ur. 1931), profesor psychologii. W 1959 r. jako stypendysta Fundacji Forda wyjechał do USA, spędzając rok w Group Dynamics Center przy Uniwersytecie Michigan w Ann Arbor. Na początku lat siedemdziesiątych prodziekan Wydziału Pedagogiki UW. Autor m.in. wielokrotnie wydawanej *Psychologii społecznej*. Według kartoteki odtworzeniowej b. SUSW Mika był zarejestrowany jako KO przez Wydział III Departamentu III między wrześniem 1976 a grudniem 1980 r. (nr rejestracyjny 46384).

W oparciu o te materiały przeprowadzony zostałby sondaż wśród poszczególnych grup społecznych na wszystkich badanych obiektach: kadra kierownicza, aktyw partyjny, aktyw związkowy, aktyw samorządu robotniczego, wytypowane osoby lub grupy wśród robotników. Z uwagi na konieczność operatywnego działania sondaż przeprowadzony byłby bez tworzenia ankiety, a w oparciu o uzgodniony z nami zestaw pytań. Przy założeniu, że wymieniona baza materiałowa byłaby do dyspozycji grupy pracowników naukowych uczestniczących w tych badaniach, realny termin sporządzenia ekspertyzy przypadłby na dzień 28–30 stycznia br. Na dzień 18–19 bm. grupa naukowa jest w stanie przedstawić szczegółowy projekt realizacji tej ekspertyzy.

Przeprowadzenie badań nad genezą i przebiegiem wydarzeń grudniowych na Wybrzeżu Gdańskim wymaga dłuższego okresu czasu (3–5 miesięcy).

Badania takie winny być przeprowadzane, bowiem umożliwią nam poznanie wszelkich elementów, które nakładając się wzajemnie na siebie, stworzyły produkt finalny w postaci wydarzeń grudniowych. Poznanie genezy tych wydarzeń pozwoli nam na właściwe spojrzenie na sytuację w skali całego kraju, bowiem istnieje, jak należy przypuszczać, sytuacja podobna również na terenie innych województw, chociaż nie uzewnętrznia się ona tak skrajnie, jak to ma miejsce na Wybrzeżu Gdańskim.

Propozycje szczegółowe odnośnie [do] programu badań nad tymi problemami wraz z opracowaną ankietą mogą być przedstawione do zatwierdzenia najpóźniej do połowy lutego br.

Aktualnie doc. B[olesław] Maroszek i dr Z[bigniew] Sufin przeprowadzają na terenie Gdańska i Gdyni rozmowy w sprawie zgromadzenia bazy materiałowej oraz pracują nad utworzeniem zespołu badawczego i jego odpowiednim ustawieniem. Wytypowanych zostało z terenu Uniwersytetu Gdańskiego 8 pracowników naukowych z zakresu trzech dyscyplin naukowych (socjologia, psychologia, ekonomika przemysłu stoczniowego) oraz 30 studentów, którzy przewidywani są do prac technicznych.

Wytypowany zespół pracowników naukowych i studentów daje gwarancję, że wyniki obu badań nie przedostaną się na zewnątrz zespołu osób, które zaangażowane zostały do ich przeprowadzenia.

Inspektor Wydz[iału] IV Dep[artamentu] III MSW
(kpt. Wacław M. Król)^{d6}

Źródło: AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, k. 1–3, kserokopia, mps.

^d Powyżej nieczytelny podpis odręczny.

⁶ Wacław Król (ur. 1938), pułkownik MO. W resorcie spraw wewnętrznych od 1962 r., do 1967 r. funkcjonariusz Wydziału II Biura „C”, następnie w Departamencie III (w latach 1987–1989 zastępca dyrektora Departamentu III); zwolniony ze służby w 1990 r.; absolwent kursu specjalnego (1975–1976) Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Państwowego im. Feliksa Dzierżyńskiego przy Radzie Ministrów ZSRR w Moskwie.

1971 styczeń 20, Warszawa – Konspekt analizy przyczyn i skutków Grudnia '70 przygotowany przez zespół badawczy

Poufne
Egz. nr ^{a1}^a

Analiza przyczyn i skutków wydarzeń grudniowych na Wybrzeżu

Propozycje badawcze

Zgodnie z postulatem, by środowiska badawcze włączyły się aktywnie do przeprowadzania analiz i opracowywania ekspertyz dot[yczących] aktualnych problemów politycznych, ekonomicznych i społecznych, grupa badawcza, składająca się z socjologów i psychologów Instytutu Filozofii i Socjologii PAN oraz Uniwersytetu Warszawskiego, podjęła inicjatywę opracowania ekspertyzy na temat przyczyn i skutków wydarzeń grudniowych na Wybrzeżu. Analiza wydarzeń grudniowych powinna objąć, jako integralną całość, ciąg wydarzeń podzielony na trzy wyodrębniające się okresy przed 14 grudnia, 14–20 grudnia i po 20 grudnia 1970 r.

Należy założyć, iż z jednej strony przyczyny wydarzeń grudniowych sięgają znaczenie wcześniej niż napięcia wywołane regulacją cen, a z drugiej – skutki społeczne tych wydarzeń sięgają będą znacznie poza okres i miejsce bezpośrednich wystąpień wewnątrzzakładowych i ulicznych.

W pierwszej fazie badania analizą należy objąć środowisko robotnicze Stoczni im. Lenina w Gdańsku i Stoczni im. Komuny Paryskiej w Gdyni oraz portów, a ewentualnie dla uzupełnienia – inne środowiska. Analiza powinna koncentrować się wokół następujących problemów:

1. Kumulowania się negatywnych zjawisk w życiu politycznym, ekonomicznym i społecznym oraz ich odbicia w świadomości i zachowaniach robotników i innych kategorii pracowniczych. Narastanie niezadowolenia, determinacji i agresywności różnych kategorii pracowniczych.

Bezpośrednie przyczyny wybuchu konfliktu (w tym określenie, w jakim stopniu specyfika środowiska Wybrzeża Gdańskiego uwarunkowała ten konflikt).

2. Czynniki powodujące przekształcanie się napięć i konfliktów w otwarte wystąpienia (strajki, demonstracje na terenie zakładu, demonstracje uliczne):

a) analiza demonstracji robotniczych:

^{a-a} Wpisano odręcznie.

- spontaniczna fala wystąpień,
- organizacja i koordynacja działań zbiorowych w skali zakładu,
- organizacja wystąpień w skali międzyzakładowej,
- przekształcanie się tłumu manifestującego w tłum agresywny,
- kategorie osób i grup, biorących udział w zachowaniach szczególnie agresywnych (walki uliczne);

b) zachowanie się robotników w czasie strajków okupacyjnych na tle charakterystyki różnych grup pracowniczych:

- próba określenia mechanizmów organizowania zespołów strajkowych i wyłaniania się przywódców,

- sposób organizowania życia wewnątrzzakładowego w trakcie strajków.

3. Analiza postulatów i żądań wysuwanych przez robotników w toku wydarzeń.

4. Działania administracji, organizacji politycznych i związkowych w różnych fazach konfliktu; działania nieskuteczne i skuteczne.

5. Przyczyny utrzymywania się napięcia w badanych środowiskach pracy po 20 grudnia 1970 r.

6. Wnioski z analizy wydarzeń:

a) próba określenia kompleksowych ulepszeń działalności z jednej strony administracji i organizacji społecznych, z drugiej – szerszych działań politycznych i propagandowych, zmierzających do zlikwidowania napięć i konfliktów;

b) sposoby rozładowywania napięć i zapobiegania sytuacjom przekształcania się zebrań protestacyjnych i strajków w manifestację tłumu, a tłumu manifestującego w tłum agresywny i walczący itp.

Przedstawiony projekt badań jest bardzo obszerny, a jego realizacja zależy od spełnienia określonych warunków, a przede wszystkim:

a) dostępu do materiałów źródłowych, znajdujących się różnego rodzaju instytucjach i organizacjach (organizacje partyjne, związkowe itp.);

b) możliwości przeprowadzenia rozmów z osobami dysponującymi wiedzą o badanych sprawach;

c) możliwości przeprowadzenia sondażowych badań porównawczych;

d) możliwości czasowych członków zespołu badawczego.

W związku z powyższym może zaistnieć konieczność ograniczenia problematyki badawczej do niektórych problemów uznanych za najważniejsze.

Zespół badawczy
Warszawa, dnia 20 stycznia 1971 r.

Źródło: AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, k. 14–16, oryginał, mps.

1971 – *Konspekt projektu badawczego poświęconego przyczynom i skutkom Grudnia '70*

Projekt badań

Analiza przyczyn przebiegu i skutków wydarzeń grudniowych na Wybrzeżu

Analiza wydarzeń grudniowych powinna objąć, jako integralną całość, ciąg zdarzeń podzielony na trzy wyodrębniające się okresy: przed 14 grudnia, 14–20 grudnia i po 20 grudnia 1970 r. Należy założyć, iż z jednej strony przyczyny wydarzeń grudniowych sięgają znacznie wcześniej niż napięcie wywołane regulacją cen, a z drugiej – skutki społeczne tych wydarzeń sięgać będą znacznie poza okres i miejsce bezpośrednich wystąpień wewnątrzzakładowych i ulicznych.

Problematyka badań

Program badań obejmie następujące grupy problemów:

1. Kumulowanie się negatywnych zjawisk w życiu politycznym, ekonomicznym i społecznym. Reakcja robotników Wybrzeża i innych kategorii pracowników na warunki polityczne, gospodarcze i socjalne. Przyczyny niechęci, niezadowolenia i napięć.

2. Bezpośrednie przyczyny wybuchu konfliktu. Zjawiska i procesy, które spowodowały, że wybuch nastąpił na Wybrzeżu.

3. Przejawy zachowań robotników i innych kategorii pracowników w pierwszej fazie konfliktu. Charakterystyka grup pracowników najbardziej aktywnych w pierwszej fazie wystąpień. Głoszone hasła, postulaty, żądania.

4. Czynniki wpływające na przekształcanie wystąpień spontanicznych w zorganizowane działania. Narastanie napięcia, formy działania jednostek i grup najbardziej aktywnych, zorganizowanie pochodu, wyjście na ulice.

5. Zachowanie w czasie zająć ulicznych robotników i innych kategorii pracowników. Przekształcanie się tłumu manifestującego w tłum agresywny.

6. Charakterystyka osób i grup uczestniczących w niszczeniu i rabunku sklepów, paleniu budynków i samochodów. Analiza zachowania się osób zatrzymanych za udział w rabunku i niszczeniu mienia społecznego.

7. Zachowanie się robotników i innych kategorii pracowników w strajkach. Organizowanie życia wewnątrzzakładowego w czasie strajków. Charakterystyka jednostek i grup organizujących różne działania wśród strajkujących. Wylanianie się przywódców, ich charakterystyka. Organizacja wystąpień w skali międzyzakładowej. Głoszone hasła, odezwy, postulaty.

8. Przyczyny utrzymywania się napięcia po 20 grudnia. Czynniki powodujące narastanie następnej fali strajków.

9. Działania administracji, organizacji związkowych i partyjnych w różnych fazach wydarzeń (działania skuteczne i nieskuteczne). Reakcja na przejawy niezadowolenia i postulaty pracowników na terenie zakładów w pierwszej fazie konfliktu. Ocena skutków różnych działań podejmowanych w czasie manifestacji i zajęć ulicznych. Różne formy oddziaływania na strajkujących robotników.

10. Treść i forma wystąpień przedstawicieli poszczególnych kategorii pracowników w czasie rozmów kierownictwa partyjno-rządowego ze stoczniovcami Szczecina i Trójmiasta. Charakterystyka nastroju, formułowanych ocen, opinii, postulatów i propozycji.

Fazy badań

Przedstawiona w ogólnym zarysie problematyka będzie rozwinięta w szczegółowym programie badań realizowanych w trzech fazach:

I faza: Grupa socjologów (10–12 osób), pracowników Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Uniwersytetu Warszawskiego oraz socjologów z zakładów pracy Wybrzeża, przeprowadzi wywiady z pewną ilością osób w Szczecinie i Trójmieście, głównie na terenie stoczni. Rozmowy powinny być przeprowadzone z osobami, które brały bezpośredni udział w wydarzeniach. Należy dążyć do objęcia rozmowami różnych kategorii osób: robotników, majstrów, techników, inżynierów, pracowników administracji, działaczy związkowych i partyjnych, przedstawicieli urzędów i instytucji.

Wywiady powinny mieć charakter swobodnych rozmów przeprowadzonych w oparciu o dyspozycje przedstawione w załączniku. Wywiady mają dostarczyć informacji o przebiegu i różnych aspektach wydarzeń grudniowych, informacji, które wraz z dokumentami będącymi w posiadaniu zakładów pracy i instytucji (odezwy, ulotki, listy, notatki, raporty itd.) dostarczą materiałów niezbędnych dla podjęcia dalszej fazy badań.

Każdy badacz przedstawi na piśmie sprawozdanie z przeprowadzonych rozmów wraz z własnymi uwagami. Na podstawie sprawozdań z rozmów oraz analizy innych materiałów zostanie opracowany przez kierownika grupy badawczej raport, który będzie przedstawiony władzom partyjnym i rządowym.

II faza: Na podstawie raportu przedstawiającego wyniki I fazy badań i zgłoszonych do niego uwag zainteresowanych instytucji zostanie opracowany szczegółowy program badań w ustalonych środowiskach. Badaniami tymi objęte [będą] wydziały i komórki stoczni, w których istniały największe napięcia, a także kategorie pracowników, których zachowanie miało szczególne znaczenie dla przebiegu wydarzeń.

Badania środowiskowe będą miały na celu rozwinięcie i pogłębienie problemów podjętych w pierwszej fazie badań. Wymagać to będzie przeprowadzenia większej

liczby wywiadów w oparciu o przygotowany kwestionariusz. Ponadto konieczne będzie przeprowadzenie analizy danych dotyczących badanych problemów ekonomicznych i socjalnych (zróźnicowania zarobków, premii i nagród, analiza warunków pracy, charakterystyka konfliktów społecznych w środowiskach pracy, analiza działalności organizacji związkowych i partyjnych itd.).

Całość materiałów zebranych w badaniach środowiskowych przedstawiona będzie w sprawozdaniu naukowym opracowanym przez zespół autorów.

III faza: Na podstawie wyników badań z I i II fazy opracowany zostanie jednolity program badań ankietowych dla pracowników zakładów pracy Szczecina i Trójmiasta. Badania te dotyczyć będą opinii i postaw różnych kategorii pracowników wobec wydarzeń grudniowych, ich przyczyn i skutków oraz opinii o działaniach podejmowanych przez nowe kierownictwo partii w życiu politycznym i gospodarczym oraz w sferze spraw socjalnych.

Całość materiałów we wszystkich fazach badań będzie opracowana łącznie przez zespół autorów w sprawozdaniach problemowych dla wewnętrznych potrzeb władz partyjnych i rządowych.

Organizacja badań

Odpowiedzialność za realizację badań przyjmuje grupa socjologów partyjnych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN przy współpracy socjologów i psychologów Uniwersytetu Warszawskiego, zakładów pracy na Wybrzeżu. Opiekę naukową nad badaniami sprawuje dyrektor Instytutu Filozofii i Socjologii, prof. Jan Szczepański¹. Kierownika badań i skład zespołu wyznaczy dyrekcja w porozumieniu z egzekutywą POP IFiS-u. Koszty I fazy badań instytut pokryje z funduszków na bieżące plany badawcze. Środki na dalszą fazę badań powinny być przeznaczone z rezerwy sekretarza naukowego PAN.

Przewiduje się, że I faza badań będzie zrealizowana do końca marca br., faza druga do sierpnia, a faza trzecia do końca br.

Proponowana tematyka rozmów

1. W jakich środowiskach i wśród jakich kategorii pracowników najsilniejsze było niezadowolenie i rozgoryczenie przed wydarzeniami grudniowymi? Przyczyny konfliktów (przykłady):

¹ Jan Szczepański (1913–2004), profesor socjologii, działacz państwowy. W latach 1966–1970 przewodniczący Międzynarodowego Stowarzyszenia Socjologicznego, w latach 1972–1980 wiceprezes PAN. Poseł na Sejm PRL (1957–1960, 1971–1974), członek Rady Państwa (1977–1982). Autor ok. 1500 różnego publikacji, w tym książek *Elementarne pojęcia socjologii* (Warszawa 1963) i *Odmiany czasu teraźniejszego* (Warszawa 1973). Według kartoteki odtworzeniowej b. Biura „B” Szczepański był obserwowany ze względu na kontakty z dyplomatami z krajów zachodnich.

- a) warunki bytowe, zarobki premie, zarobki dodatkowe,
- b) warunki i organizacja pracy, normy pracy,
- c) reakcja na nowy system bodźców,
- d) stosunki społeczne w środowiskach pracy,
- e) inne przyczyny

Reakcje władz na zgłaszane skargi, żądania i postulaty robotników i innych kategorii pracowników.

2. Odpowiedź na pytanie – co było główną przyczyną wybuchu konfliktu na Wybrzeżu?

3. Gdzie, wśród jakich kategorii pracowników doszło do pierwszych wystąpień (wiek pracowników, płeć, wykształcenie, staż pracy, stan cywilny, sytuacja rodzinna, pochodzenie społeczne, przynależność do organizacji politycznych itd.). Jakie czynniki i okoliczności i wśród jakich kategorii pracowników zrodziły potrzebę zorganizowanych wystąpień. Formy tych wystąpień, głoszone hasła, żądania, postulaty.

4. Rozwój wydarzeń w fazie pierwszych spontanicznych wystąpień. Czy udział robotników była na zasadzie zbiegowiska, naśladownictwa, na podstawie „zagrożenia emocjonalnego”, przymusu, nacisku itd.

5. Reakcja na pierwsze wystąpienia robotników administracji, organizacji związkowych, partyjnych, formy oddziaływania i ich skuteczności (co trafiało do przekonania robotnikom, a co nie?).

6. Opinia o przebiegu wydarzeń ulicznych:

a) wyjście robotników na ulice (czy władze mogły rozładować sytuację, jakimi środkami?);

b) starcia z milicją i wojskiem (bezpośrednie przyczyny starć, zachowania milicjantów i manifestantów, przykłady zachowań osobiście obserwowanych, jakie działania powodowały zaostrzenie sytuacji?);

c) niszczenie i rabowanie sklepów (kto w tym brał udział, ocena czynu);

d) podpalenie budynku KW (motywacje czynu, ocena tego postępowania);

e) palenie innych budynków i samochodów (motywacje czynu, ocena postępowania).

7. Fakty i opinie o organizacji strajków:

a) bezpośrednie przyczyny strajków w okresie wydarzeń grudniowych; przyczyny drugiej fali strajków po wydarzeniach grudniowych;

b) postulaty i żądania zgłaszane w pierwszej i drugiej fali strajków;

Dokumenty

c) kategorie pracowników, którzy byli szczególnie aktywni w organizacji strajków; proces wyłaniania się przywódców; czym przede wszystkim zyskiwali sobie oni autorytet wśród robotników?;

d) rola pracowników umysłowych, technicznych, kadry kierowniczej w momencie rodzenia się ruchu strajkowego i jego przebiegu;

e) organizacja życia wewnątrzzakładowego w okresie strajku (zjawiska pozytywne i negatywne);

f) ocena postępowania władz wobec strajkujących, ocena postępowania administracji zakładu, organizacji związkowych i partyjnych (działania słuszne i niesłuszne, skuteczne i nieskuteczne); co mogło przyczynić się do rozładowania sytuacji w pierwszej fazie strajku?

8. Fakty i opinie o rozmowach tow. Gierka ze stoczniovcami:

a) w jaki sposób wyłaniano delegatów na spotkanie;

b) treść i charakter wystąpień przedstawicieli poszczególnych kategorii pracowników;

c) zgłaszane żądania, propozycje i postulaty (sprawy bytowe, warunki pracy, działalność związków zawodowych, organizacji politycznych, postulaty dotyczące funkcjonowania systemu demokracji socjalistycznej itd.).

9. Opinie o działaniach podejmowanych przez nowe kierownictwo. Decyzje zyskujące największą akceptację, dalsze postulaty i propozycje:

a) w życiu politycznym;

b) w sferze gospodarczej;

c) w zakresie spraw socjalnych;

d) w innych sferach.

Źródło: AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, k. 17–23, kserokopia, mps.

Nr 4

1971 luty 4, Warszawa – Notatka służbowa inspektora Wydziału IV Departamentu III MSW kpt. Wacława Króla zawierająca ocenę możliwości Departamentu III pod kątem przeprowadzenia badań socjologicznych dotyczących Grudnia '70.

Warszawa, dnia 4 lutego 1971 roku

Tajne

Notatka

Prowadzenie badań sondażowych poprzez rozmowy pracowników operacyjnych komend wojewódzkich MO w Gdańsku i Szczecinie z wytypowanymi osobami z kadry kierowniczej i średniego nadzoru technicznego interesujących nas obiektów (stocznie: im. W.I. Lenina, Komuny Paryskiej, Warskiego) celem uzyskania materiału pozwalającego na sporządzenie analizy dotyczącej między innymi przyczyn i okoliczności zawiązania się grupy na Wydziale S-3 Stoczni im. Lenina, która była inicjatorem pierwszych, spontanicznych wystąpień w Gdańsku, form i kierunków oddziaływania tej grupy na poszczególne wydziały w stoczni, tematyki i zakresu wysuniętych haseł, organizowania się tłumu i wyłaniania się przywódców, przyczyn stopniowej eskalacji nastrojów tłumu i agresywnych jego wystąpień, uzewnętrzniających się w fizycznym atakowaniu mienia państwowego i społecznego, szczególnego wandalizmu, jaki miał miejsce w Gdańsku, fazy przeradzania się wystąpień spontanicznych w fazę zorganizowanej akcji strajkowej, sposobów i form organizacyjnych występujących wśród załóg poszczególnych obiektów, itp. nie rokuje, moim zdaniem, możliwości otrzymania tego materiału z następujących względów:

1) Fakt przedostania się do opinii publicznej danego obiektu [informacji] o tego typu rozmowach prowadzonych przez funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa (bowiem niemożliwie wydaje się zapewnienie tajności tych rozmów) może wywoływać poczucie zagrożenia wśród osób wytypowanych do rozmów, a nawet całych załóg oraz rozpowszechnianie przez osoby o tendencjach wicherzycielskich twierdzeń typu: „Zapewniano nas, że nikogo nie spotkają represje, a teraz podejmuje się tajne śledztwo przeciwko nam”, co w konsekwencji spowodowałoby przyjęcie przez respondentów postaw niechętnych, a nawet wrogich.

2) Należy brać pod uwagę, że niechętny stosunek załóg, jaki powstał w wyniku zdarzeń, do MO i w pewnym stopniu do SB, mimo częściowego jego rozładowania, utrzymuje się w dalszym ciągu i tego typu akcja z oficjalnym szyldem SB może spowodować ponowny impas w zakresie tych stosunków.

3) Nieprzygotowanie pracowników operacyjnych do przeprowadzania rozmów-wywiadów, mających na celu nie tylko weryfikację personalną osób aktywnych czasie

wydarzeń, ale również określenie pewnych prawidłowości rządzących zaistniałymi zjawiskami w wydarzeniach grudniowych; w wypadku nawet rozmów-wywiadów należy brać pod uwagę, występujący powszechnie, niechętny stosunek respondentów do utrwalania jego wypowiedzi (na piśmie lub taśmie magnetofonowej) oraz niezamierzoną deformację przy sporządzaniu sprawozdań (notatek) przez pracowników.

4) Nadmierne przedłużenie czasowe, które byłoby nieuniknione z uwagi na to, że materiał ten zbierany byłby przez pracowników w Szczecinie i Gdańsku, przesłany do Warszawy i tutaj poddany analizie przez zespół osób, które nie brały bezpośrednio udziału w badaniach sondażowych. W moim przekonaniu zamknęłoby się to w ramach czasowych 4–6 tygodni, tj. produkt finalny byłby możliwy około 10–15 marca br.

Biorąc powyższe pod uwagę, postulowałbym skupienie naszego wysiłku na opracowaniu analizy dot[yczącej] osób aresztowanych i zatrzymanych za udział w zajęciach oraz inspiratorów i organizatorów działalności strajkowej w interesujących nas zakładach pracy na Wybrzeżu oraz jednoczesne przygotowania szczegółowego zestawu problemów, które zostałyby włączone do badań prowadzonych przez zespół naukowy. Przemawiają za tego typu rozwiązaniem, obok wyżej sygnalizowanych, następujące argumenty:

1) Brak umiejętności przeprowadzania przez nas tego typu analiz, bowiem istnieje potrzeba szerszego odniesienia się i oparcia o pewne, teoretycznie wypracowane i potwierdzone przez praktykę mechanizmy i prawidłowości działające wśród tłumu i jego reakcji w określonych sytuacjach konfliktowych.

2) Wyjście do załóg interesujących nas obiektów z badaniami pod oficjalną firmą Instytutu Filozofii i Socjologii PAN wydaje się zapewniać przychylny stosunek wszystkich pracowników, gdyż może to być odczuwane jako poważne zainteresowanie się nimi i ich problemami.

3) Rozszerzenie zespołu naukowego do 10 osób zapewnia realną możliwość przeprowadzenia badań sondażowych nad przyczynami, przebiegiem i skutkami wydarzeń grudniowych, z jednoczesnym uwzględnieniem naszego pakietu zainteresowań i opracowanie ich wyników w terminie do końca lutego br. (szybkość działania zespołu naukowego wynika z możliwości przeprowadzania przez nich szeregu analiz w oparciu o program do maszyn matematycznych). Opracowanie to stanowiłoby podstawę z jednej strony do wstępnych ocen na użytek naszego resortu, a z drugiej pozwoliłoby nam na szczegółowe już określenie naszych zainteresowań, które byłyby realizowane w kolejnej fazie badań.

Inspektor Wydz[iału] IV Dep[artamentu] III MSW
(kpt. Waclaw M. Król)^a

Źródło: AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, k. 26–28, oryginał, mps.

^a Powyżej nieczytelny podpis odręczny.

Nr 5

1971 – Ankieta Henryka Lenarciaka sporządzona przez funkcjonariuszy SB w ramach analizy i badania tzw. elementu grudniowego

Ankieta osoby badanej

I. Dane personalne:

1. Nazwisko i imię – ^aLenarciak Henryk^a
2. Wiek – ^a33 lata¹ (18 VI 1933 r.^a)
3. Miejsce urodzenia – ^aBaranowo, pow. Przasnysz^a
4. Narodowość – ^apolska^a
5. Pochodzenie społeczne – ^achłopskie^a
6. Wykształcenie – ^a3 klasy technikum mechanicznego^a
7. Zawód (wyuczony i wykonywany) – ^aślusarz, ślusarz wyposażenia^a
8. Miejsce pracy i stanowisko – ^aStocznia im. Lenina w Gdańsku^a
9. Wysokość zarobków lub inne źródła utrzymania – ^a4000 zł^a
10. Stan rodzinny (ilość osób na utrzymaniu, wysokość zarobków na osobę w rodzinie) – ^a4 osoby. Na osobę 1000 zł – żona nie pracuje^a
11. Miejsce zamieszkania – stałe, tymczasowe (od kiedy) – ^aGdańsk, ul. Śląska, nr 21/37 – stałe^a
12. Czasokres pracy zawodowej (od kiedy rozpoczął pracę, ile razy zmieniał miejsce pracy, jak długo pracuje w ostatnim miejscu) – ^aPracę w stoczni [podjął] od 12 VIII 1952, [pracuje] do chwili obecnej^a
13. Przynależność organizacyjna i pełnione funkcje (PZPR, ZSL, SD, ZMS, ZSP, ZMW, zw[iązki] zaw[odowe] i inne organizacje społ[eczno]-polityczne, staż przynależności organizacyjnej) – ^aprzewodniczący Wydziałowej Rady Związków Zawodowych na Wydz[iałe] W-4 Stoczni im. Lenina^a
14. Wyjazdy za granicę, dokąd i kiedy – ^aza granicę nie wyjeżdżał^a
15. Charakter kontaktów z osobami zam[ieszkałymi] za granicą – ^akontaktów z osobami zam[ieszkałymi] za granicą nie ustalono^a
16. Karalność – ^aniekarany^a
17. Miejsce pracy rodziców i ich działalność społ[eczno]-polityczna w przeszłości i obecnie (o ile takimi danymi dysponujemy) – ^arodzice pracują na własnym gospodarstwie rolnym^a

^{a-a} Wpisano odręcznie.

¹ Wpisany wiek jest nieprawidłowy, Lenarciak w 1971 r. miał 38 lat.

18. Czy do 14 XII 1970 r. figurował w ewidencji lub w materiałach operacyjnych SB i MO – podać przyczyny – ^anie figurował^a

II. Charakterystyka i działalność:

1. Charakterystyka zawodowa i polityczno-społeczna do dnia 14 XII 1970 roku:

a) opinie służbowe w ostatnim miejscu pracy – ^asą pozytywne i podkreślają jego duży wkład pracy w wykonywanie zadań produkcyjnych i zaangażowanie w pracach społecznych. Odznaczony brązowym Krzyżem Zasługi^a

b) aktywność w pracach organizacji polityczno-społecznych – ^aw okresie do 14 XII 1970 r. brał udział w pracach społecznych jako mąż zaufania w Wydziałowej Radzie Związków Zawodowych^a

c) określenie stopnia i możliwości oddziaływania na najbliższe otoczenie w miejscu pracy – ^ama zaufanie wśród załogi, fanatyk religijny, swymi ostrymi i jawnymi wystąpieniami zyskuje aplauz załogi. Wysuwając postulaty, zawsze łączy je z działalnością religijną^a

2. Działalność w okresie od 14 XII 1970 r.:

a) bezpośredni udział w zajściach ulicznych, w demonstracjach, aktach wandalizmu – ^abrał bezpośredni udział w zgromadzeniach pod dyktando, pod KW PZPR, Komendą Miejską MO, Politechniką; nie stwierdzono, aby brał bezpośredni udział w aktach wandalizmu^a

b) udział w strajkach na terenie zakładów pracy, czy należał do „komitetów strajkowych” lub delegacji robotniczych, czy brał udział w opracowywaniu petycji, postulatów, rezolucji, ulotek itp., czy podejmował próby nawiązywania kontaktów z innymi zakładami pracy lub środowiskami społecznymi, jeśli tak, to z jakimi – ^abrał udział w strajkach na terenie Stoczni im. Lenina, należał do Komitetu Strajkowego, opracowywał postulaty i petycje, był delegatem na spotkanie z tow. [Edwardem] Gierkiem², któremu osobiście wręczył petycję w sprawie budowy kościoła na Przymorzu^a

c) zaprzestał działalności (kiedy) – ^anie zaprzestał^a
kontynuuje (w jakiej formie) – ^awysuwania nowych nierealnych postulatów^a

3. Motywy udziału w zajściach ulicznych, demonstracjach i strajkach:

a) czy był inicjatorem lub włączył się pod wpływem innych – ^abył inicjatorem organizowania demonstracji i strajków w okresie grudnia i stycznia; swym postępowaniem i postawą pociągał innych; osobiście opracowywał petycję i wysuwał wrogie postulaty; robi z siebie „bohatera” narodowego^a

b) czym uzasadniał swoją działalność (dotyczy osób aresztowanych lub zatrzymanych) – ^anie był aresztowany ani zatrzymany^a

² Chodzi o spotkanie Edwarda Gierka z delegacją robotników 25 I 1971 r. w Gdańsku.

c) na ile jego działalność i wysuwane hasła pozostawały pod wpływem oddziaływania czynników zewnętrznych, np. audycji RWE – ^ahasła lansowane przez RWE – jak usunięcie [Mieczysława] Moczara, [Władysława] Kruczka, odłączenie z[wiązków] z[awodowych] od partii, ujawnienie listy zabitych i [nieczytelne] były również wysuwane przez Lenarciaka na zebraniach załogi^a

III. Działania represyjne, profilaktyczne i operacyjne wobec osoby badanej po 14 grudnia 1970 r.:

1. Czy był aresztowany, zatrzymany czy przeprowadzono z nim rozmowy profilaktyczno-ostrzegawcze lub stosowano inne środki zapobiegawczo-represyjne – ^az ww. przeprowadzono rozmowę profilaktyczno-ostrzegawczą w dn. 6 I 1971, w czasie której ostrzeżono go, że w razie wznowienia wrogiej działalności zostaną do niego wyciągnięte konsekwencja natury karnej; w tej sprawie napisał zobowiązanie, że nie będzie brał udziału w strajkach, demonstracjach i zgromadzeniach o charakterze antypaństwowym^a

2. Rezultaty zastosowanych wobec osoby badanej środków represyjnych i profilaktycznych – ^apomimo rozmowy profilaktyczno-ostrzegawczej i napisanego przez ww. zobowiązania środki represyjne nie odniosły skutków i w dalszym ciągu kontynuuje swą działalność, wysuwając nowe nierealne postulaty, udziela wywiadów prasowych i radiowo-telewizyjnych^a

Źródło: AIPN, Departament III, 0296/83, t. 2, k. 41–42, oryginał, mps.

1971 – Ankieta Kazimierza Szołocha sporządzona przez funkcjonariuszy SB w ramach analizy i badania tzw. elementu grudniowego

Ankieta osoby badanej

I. Dane personalne:

1. Nazwisko i imię – ^aSzołoch Kazimierz^a
2. Wiek – ^atrzydzieści dziewięć – 8 IV 1932^a
3. Miejsce urodzenia – ^aRaciborowice, pow. Hrubieszów^a
4. Narodowość – ^apolska^a
5. Pochodzenie społeczne – ^achłopskie^a
6. Wykształcenie – ^a9 klas liceum ogólnokształcącego^a
7. Zawód (wyuczony i wykonywany) – ^aelektryk^a
8. Miejsce pracy i stanowisko – ^a„Klimor” – elektryk^a
9. Wysokość zarobków lub inne źródła utrzymania – ^a4000^a
10. Stan rodzinny (ilość osób na utrzymaniu, wysokość zarobków na osobę w rodzinie) – ^ażona i troje dzieci^a
11. Miejsce zamieszkania – stałe, tymczasowe (od kiedy) – ^aGdańsk-Oliwa, ul. Poznańska 36^a
12. Czasokres pracy zawodowej (od kiedy rozpoczął pracę, ile razy zmieniał miejsce pracy, jak długo pracuje w ostatnim miejscu) – ^arozpoczął w 1955 r. Stocznia Remontowa, Stocznia Gdańska i od 7 lat „Klimor”^a
13. Przynależność organizacyjna i pełnione funkcje (PZPR, ZSL, SD, ZMS, ZSP, ZMW, zw[iązki] zaw[odowe] i inne organizacje społ[ecznie]-polityczne, staż przynależności organizacyjnej) – ^abezpartyjny^a
14. Wyjazdy za granicę, dokąd i kiedy – ^anie wyjeżdżał^a
15. Charakter kontaktów z osobami zam[ieszkałymi] za granicą – ^anie posiada^a
16. Karalność – ^anie był^a
17. Miejsce pracy rodziców i ich działalność społ[ecznie]-polityczna w przeszłości i obecnie (o ile takimi danymi dysponujemy) – ^aojciec nie żyje, matka na utrzymaniu syna – nie pracuje^a
18. Czy do 14 XII 1970 r. figurował w ewidencji lub w materiałach operacyjnych SB i MO – podać przyczyny – ^anie^a

^{a-a} Wpisano odręcznie.

II. Charakterystyka i działalność:

1. Charakterystyka zawodowa i polityczno-społeczna do dnia 14 XII 1970 roku:

- a) opinie służbowe w ostatnim miejscu pracy – ^ajest pracownikiem zdyscyplinowanym, z pracy zawodowej wywiązuje się b. dobrze^a
- b) aktywność w pracach organizacji polityczno-społecznych – ^anie bierze udziału^a
- c) określenie stopnia i możliwości oddziaływania na najbliższe otoczenie w miejscu pracy – ^anie stwarza zagrożenia oddziaływania na swe otoczenie w miejscu pracy^a

2. Działalność w okresie od 14 XII 1970 r.:

- a) bezpośredni udział w zajściach ulicznych, w demonstracjach, aktach wandalizmu – ^abrał aktywny udział w grudniowych zajściach^a
- b) udział w strajkach na terenie zakładów pracy, czy należał do „komitetów strajkowych” lub delegacji robotniczych, czy brał udział w opracowywaniu petycji, postulatów, rezolucji, ulotek itp., czy podejmował próby nawiązywania kontaktów z innymi zakładami pracy lub środowiskami społecznymi, jeśli tak, to z jakimi – ^abył członkiem zarządu Komitetu Strajkowego; nawoływał do przerwania pracy, przemawiał do zebranego tłumu przed dyrekcją Stoczni Gdańskiej ^a
- c) zaprzestał działalności (kiedy) – ^aod 20 XII [19]70 r.^a
kontynuuje (w jakiej formie) – ^anie^a

3. Motywy udziału w zajściach ulicznych, demonstracjach i strajkach:

- a) czy był inicjatorem lub włączył się pod wpływem innych – ^abył aktywnym członkiem Komitetu Strajkowego^a
- b) czym uzasadniał swoją działalność (dotyczy osób aresztowanych lub zatrzymanych – ^aniearesztowany^a
- c) na ile jego działalność i wysuwane hasła pozostawały pod wpływem oddziaływania czynników zewnętrznych, np. audycji RWE – ^anie stwierdzono^a

III. Działania represyjne, profilaktyczne i operacyjne wobec osoby badanej po 14 grudnia 1970 r.:

1. Czy był aresztowany, zatrzymany, czy przeprowadzono z nim rozmowy profilaktyczno-ostrzegawcze lub stosowano inne środki zapobiegawczo-represyjne – ^arozmowy nie przeprowadzono^a

Rezultaty zastosowanych wobec osoby badanej środków represyjnych i profilaktycznych – ^asam zaprzestał działalności^a

Źródło: AIPN, Departament III, 0296/82, t. 3, k. 175–176, oryginał, mps.

1971 – Ankieta Ryszarda Podhajskiego sporządzona przez funkcjonariuszy SB w ramach analizy i badania tzw. elementu grudniowego

Ankieta osoby badanej

I. Dane personalne:

1. Nazwisko i imię – ^aPodhajski Ryszard^a
2. Wiek – ^a28 lat (24 X 1942)^a
3. Miejsce urodzenia – ^aOszmian¹ (ZSRR)^a
4. Narodowość – ^apolska^a
5. Pochodzenie społeczne – ^arobotnicze^a
6. Wykształcenie – ^apodstawowe^a
7. Zawód (wyuczony i wykonywany) – ^aspawacz^a
8. Miejsce pracy i stanowisko – ^aStocznia im. Lenina, Wydz[iał] K-3 – spawacz^a
9. Wysokość zarobków lub inne źródła utrzymania – ^aprzeciętnie 5600 (nadgodziny)^a
10. Stan rodzinny (ilość osób na utrzymaniu, wysokość zarobków na osobę w rodzinie) – ^ażonaty, jedno dziecko – przeciętnie na jedną osobę 1850 zł^a
11. Miejsce zamieszkania – stałe, tymczasowe (od kiedy) – ^arodzina – Lubiechowo, ul. Dworcowa nr 20, ww. czasowo Gdańsk-Wrzeszcz, ul. Tuwima, nr 9/11^a
12. Czasokres pracy zawodowej (od kiedy rozpoczął pracę, ile razy zmieniał miejsce pracy, jak długo pracuje w ostatnim miejscu) – ^aod 1962 r. rozpoczął pracę w Stoczni Gdańskiej, gdzie pracuje do chwili obecnej^a
13. Przynależność organizacyjna i pełnione funkcje (PZPR, ZSL, SD, ZMS, ZSP, ZMW, zw[iązki] zaw[odowe] i inne organizacje społ[ecznie]-polityczne, staż przynależności organizacyjnej) – ^aZMS – wiceprzewodniczący, PZPR od 1963 r. – był II sekretarzem] OOP, zw[iązki] zawodowe – od 1962 r.^a
14. Wyjazdy za granicę, dokąd i kiedy – ^{ab}nie wyjeżdżał^b ZSRR – w 1966 r.^a
15. Charakter kontaktów z osobami zam[ieszkałymi] za granicą – ^anie utrzymuje^a
16. Karalność – ^akarany w 1968 r. z art. 257 kk – na jeden rok więzienia w zawieszeniu na 3 lata i 5 tys. zł grzywny; w 1959 r. za pobicie 4 m-ce aresztu^a
17. Miejsce pracy rodziców i ich działalność społ[ecznie]-polityczna w przeszłości i obecnie (o ile takimi danymi dysponujemy) – ^anie żyją^a

^{a-a} *Wpisano odręcznie.*

^{b-b} *Wyrazy wpisane odręcznie i przekreślone.*

¹ Najpewniej chodzi o miejscowość Oszmiana, w okresie II RP w woj. wileńskim (aktualnie terytorium Białorusi).

18. Czy do 14 XII 1970 r. figurował w ewidencji lub w materiałach operacyjnych SB i MO – podać przyczyny – ^anie figurował^a

II. Charakterystyka i działalność:

1. Charakterystyka zawodowa i polityczno-społeczna do dnia 14 XII 1970 roku:

a) opinie służbowe w ostatnim miejscu pracy – ^aopinia zawodowa pozytywna; pracownik wysoko kwalifikowany, zdyscyplinowany; aktywny i doświadczony działacz polityczno-społeczny^a

b) aktywność w pracach organizacji polityczno-społecznych – ^abył aktywnym działaczem, piastował różne funkcje społ[eczno]-polityczne, w nagrodę za co uczestniczył w „Rejsie Przyjaźni” do ZSRR (Leningrad)^a

c) określenie stopnia i możliwości oddziaływania na najbliższe otoczenie w miejscu pracy – ^aswoją osobowością, dojrzałością organizacyjną i wyrobieniem, zaufaniem, jakie posiada wśród robotników, ma silny wpływ na najbliższe otoczenie, a również innych; jest osobą popularną i znaną powszechnie na wydz[iałe]; jest dobrym mówcą, potrafi sugestywnie oddziaływać na innych^a

2. Działalność w okresie od 14 XII 1970 r.:

a) bezpośredni udział w zajściach ulicznych, w demonstracjach, aktach wandalizmu – ^abrał udział bezpośredni w demonstracjach na ulicy w dniu 14 XII i 15 XII [19]71² r.; udziału w aktach wandalizmu nie brał^a

b) udział w strajkach na terenie zakładów pracy, czy należał do „komitetów strajkowych” lub delegacji robotniczych, czy brał udział w opracowywaniu petycji, postulatów, rezolucji, ulotek itp., czy podejmował próby nawiązywania kontaktów z innymi zakładami pracy lub środowiskami społecznymi, jeśli tak, to z jakimi – ^ana terenie Stoczni należał do Komitetu Strajkowego; był członkiem delegacji robotniczych, brał udział w opracowaniu petycji, postulatów i rezolucji; on jako pierwszy rzucił hasło „strajku okupacyjnego”, aby nie przelewać krwi^a

c) zaprzestał działalności (kiedy) – ^a26 I 1971 r.^a
kontynuuje (w jakiej formie) – ...

3. Motywy udziału w zajściach ulicznych, demonstracjach i strajkach:

a) czy był inicjatorem lub włączył się pod wpływem innych – ^abył inspiratorem demonstracji strajków; jako motywy podawał istniejącą niesprawiedliwość wynagradzania pracowników i złej organizacji pracy oraz fakt podwyżki; podał przykład, że w grudniu [19]70 r. nieetatowy sekr[etarz] OOP i przew[odniczący] Rady Zakł[adowej] Wydziału, którzy nie pracują produkcyjnie, pobrali premię w wysokości od

² Data wpisana błędnie, chodzi o rok 1970.

Dokumenty

3000–3800 zł, podczas gdy kwota od 2500–3000 zł przypada do podziału na zespół 15–18-osobowy^a

b) czym uzasadniał swoją działalność (dotyczy osób aresztowanych lub zatrzymanych – ^aniearesztowany^a

c) na ile jego działalność i wysuwane hasła pozostawały pod wpływem oddziaływania czynników zewnętrznych, np. audycji RWE – ^anie pozostawały – wpływały z nagromadzonej niesprawiedliwości panującej na wydziale^a

III. Działania represyjne, profilaktyczne i operacyjne wobec osoby badanej po 14 grudnia 1970 r.:

1. Czy był aresztowany, zatrzymany czy przeprowadzono z nim rozmowy profilaktyczno-ostrzegawcze lub stosowano inne środki zapobiegawczo-represyjne – ^aprzeprowadzona była rozmowa profilaktyczno-ostrzegawcza^a

Rezultaty zastosowanych wobec osoby badanej środków represyjnych i profilaktycznych – ^aw wyniku przeprowadzonej rozmowy profilaktyczno-ostrzegawczej działalność ww. została w pewnym stopniu zneutralizowana, składając zobowiązanie, że będzie starał się o przywrócenie normalnej pracy na wydziale^a

Źródło: AIPN, Departament III, 0296/84, t. 1, k. 147–148, oryginał, mps.

Nr 8

1971 maj 18, Warszawa – Notatka służbowa naczelnika Wydziału VI Departamentu III ppłk. Tadeusza Dutkiewicza dotycząca pomysłu utworzenia przy Departamencie III ośrodka badawczego

Warszawa, dnia ^a18^a maja 1971 r.

Tajne

Egz. nr [b]

Notatka

dot[ycząca] propozycji w sprawie zorganizowania przy Departamencie III MSW systemu sondaży polityczno-operacyjnych

Zorganizowanie systemu sondaży polityczno-operacyjnych jest uzasadnione koniecznością opracowywania okresowych lub stałych serwisów informacyjnych dla potrzeb programowo-operacyjnych i profilaktycznych stosowanych zarówno przez resort MSW, jak i czynniki partyjno-rządowe.

Serwisy tego rodzaju winny obejmować następujące grupy zagadnień:

- analiza informacji dotyczących nastrojów występujących w poszczególnych grupach społecznych w kontekście okresowych zjawisk zachodzących w życiu polityczno-ekonomicznym;
- badanie i charakterystykę kierunków nasilenia uzyskiwanych informacji o istniejących przejawach nieprawidłowości występujących w życiu polityczno-gospodarczym;
- grupowanie i opracowywanie informacji o ujemnych zjawiskach wymagających interwencji organów ścigania lub czynników polityczno-administracyjnych;
- badanie praktycznych i teoretycznych przesłanek sprzyjających powstawaniu wrogiej bądź przestępczej działalności zarówno w sferze politycznej, ideologicznej, jak i ekonomicznej.

Organizacja systemu dopływu i przetwarzania tego rodzaju danych winna odbywać się drogą:

- informacji własnych (agenturalnych);

^{a-a} *Wpisano odręcznie.*

^b *W oryginale brak tekstu.*

Dokumenty

– pozyskanie osób, które by uzyskiwały, grupowały i opracowywały informacje sondażowe; osoby te będą rekrutowane z obiektów i instytucji, których zakres pracy wiąże się z posiadaniem interesujących nas wiadomości.

Do obiektów tych należą:

- a) Komisja Planowania
- b) Centralny Instytut Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonomicznej
- c) Instytut Filozofii i Socjologii PAN
- d) Główny Urząd Statystyczny
- e) Polskie Towarzystwo Ekonomiczne i N[aczelna] O[rganizacja] T[echniczna]
- f) Biuro Listów oraz Ośrodek Badania Opinii Publicznej i Studiów Programowych PR i TV
- g) Redakcje podstawowych dzienników polityczno-gospodarczych
- h) Departamenty zatrudnienia i płac oraz współpracy gospodarczej z zagranicą poszczególnych resortów

Wytypowane osoby, o których mowa wyżej, winny być przeszkolone w zakresie sposobu zbierania oraz metod opracowywania informacji.

Należy też przewidzieć formy ich wynagradzania, gdyż zlecone im zadania będą wymagały dodatkowych nakładów pracy.

W oparciu o dostarczone od powyższych osób materiały Wydział I Dep[artamentu] III MSW opracowuje zbiorcze informacje sondażowe oraz program działań operacyjno-profilaktyczny.

Odb. w 3 egz.

Egz. nr 1 i 2 – Wydz[iał] I D[epartamentu] III

Egz. nr 3 – aa

Naczelnik Wydziału VI Dep[artamentu] III MSW
Płk T[adeusz] Dutkiewicz^{1c}

Źródło: AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, k. 47–48, kserokopia, mps.

^c Powyżej nieczytelny podpis odręczny.

¹ Tadeusz Dutkiewicz *vel* Dudkiewicz (ur. 1928), wieloletni funkcjonariusz organów bezpieczeństwa (od 1949 r.), członek PPR i PZPR. Od 1963 do 1970 r. naczelnik Wydziału III KS MO, między 1970 a 1971 r. naczelnik Wydział VI Departamentu III MSW, od 1971 do 1975 r. zastępca komendanta wojewódzkiego MO ds. SB, w latach 1975–1983 komendant wojewódzki MO w Płocku, w latach 1983–1988 szef WUSW w Płocku. W 1990 r. zwolniony ze służby.

Nr 9

1971 maj 29, Warszawa – Plan organizacji niejawnego ośrodka badań socjologicznych przy Departamencie III MSW

Warszawa, dnia ^a29^a maja 1971 roku

Tajne

Propozycje

Dot[yczące] opracowania systemu niejawnego badania środowiskowej opinii publicznej w pionie III Ministerstwa Spraw Wewnętrznych

Badania opinii publicznej, przeprowadzane na dużych próbach reprezentatywnych, są materiałem umożliwiającym poznanie nastrojów i postaw społeczeństwa wobec problemów, które stały się przedmiotem badań. Ten rodzaj badań, szeroko stosowany na Zachodzie, szczególnie w Stanach Zjednoczonych, u nas z różnych względów, w tym i politycznych, był wykorzystywany w sposób marginesowy.

W związku z propozycją zorganizowania w pionie III MSW niejawnego systemu badania środowiskowej opinii publicznej należy rozpatrzyć kilka wariantów umożliwiających zbudowanie takiego systemu.

Zorganizowanie ośrodka badania opinii publicznej przy określonej istniejącej instytucji, będącego faktycznie jednostką organizacyjną i budżetową resortu. Faktyczne jego przeznaczenie byłoby ściśle zakonspirowane, a jego działalność utajniona. Dla kamuflażu ośrodek taki prowadziłby również w niewielkim zakresie badania jawne. Ośrodek nie zajmowałby się pracą wywiadowczą i kontrwywiadowczą w ścisłym tego słowa znaczeniu, a przeprowadzałby w sposób naukowy sondaże nastrojów i opinii, tyle tylko, że ze względu na swoje utajnienie podejmowałby tematy, których nie można poddać oficjalnym badaniom.

Ośrodek musiałby dysponować kadrą wykwalifikowanych socjologów i psychologów społecznych, siecią mniej lub więcej stałych, przeszkolonych i stale doszkalanych ankierów oraz w miarę możliwości zespołem maszyn liczących. Ankierzy tym różniliby się od osobowych źródeł informacji, że nastawialiby się na środowiska, a nie na poszczególne osoby oraz pracowałby w oparciu o techniki i metody socjologiczne.

W związku z tym wyłaniają się następujące kwestie:

- a) doboru i organizacji sieci ankierów,
- b) typowanie zbiorowości ankietowanych.

O ile sieć ankierów miałaby mniej więcej charakter stały, o tyle wybór zbiorowości ankietowanych musiałby stanowić rzecz zmienną, zależną od naszych zainte-

^{a-a} Wpisano odręcznie.

resowań operacyjno-politycznych. Zmienna byłaby również próbka reprezentacyjna z danego środowiska, jeśli byłoby ono badane systematycznie lub wielokrotnie.

Sieć ankietatorów musiałaby być tak pomyślana i zorganizowana, aby mogła być uruchamiana w trybie natychmiastowym, aby funkcjonowała maksymalnie sprawnie, posługując się najnowszymi technikami, aby jej wyniki były rzeczywiście reprezentatywne i poznawczo wartościowe. Poszczególni ankietrzy nie powinni wiedzieć, że stanowią elementy ogólnośrodowiskowej sieci, a instruktaż i szkolenie ankietatorów winno być przeprowadzane indywidualnie.

Zbiorowość ankietowanych (próbka reprezentatywna^b) musiałaby być za każdym razem wyodrębniana na zasadzie maksymalnie ścisłej, obiektywnej reprezentacji (np. technika losowania) z poszczególnych środowisk i grup społecznych. Próbka taka mogłaby być zmienną w różnych badaniach albo mogłaby być zmieniana periodycznie. Mogłaby też być dublowana dla natychmiastowej samoweryfikacji wyników,

Sondaże przeprowadzane według próbki losowej można by uzupełnić sondowaniem nastrojów tzw. przywódców opinii publicznej, występujących w każdym środowisku, którzy z reguły są przez nas rozpoznani operacyjnie.

Szczególnie interesujące nas środowiska mogłyby być równocześnie opracowywane socjologicznie w sposób jawny.

Skuteczność działania takiego ośrodka polegałaby na połączeniu rygorów badań naukowych z niejawnością przebiegu i faktu samych badań wykluczających tym samym niebezpieczeństwo zafałszowania, na które narażone są przeprowadzane jawnie badania sondażowe (polegające między innymi na „zgrywaniu się” ankietowanych, mówieniu ankietarowi tego, co chce usłyszeć, co wypada, co niczym nie grozi itp.).

1. Pierwszy wariant działania tego rodzaju systemu rozpatrywać można na dwóch płaszczyznach:

a) dla jednorazowego lub najwyżej dwukrotnego badania celowe byłoby wytypowanie z danych środowisk odpowiedniej ilości osób stanowiących odpowiednią reprezentację i traktowanie ich jako osoby wyrażające nastroje i opinie charakterystyczne dla danego środowiska. Dla poznania nastrojów i poglądów zbudowana zostałaby ankietka dotycząca danego problemu i przedstawiona wymienionym osobom dla uzyskania odpowiedzi. Otrzymany materiał byłby opracowany przez zespół ludzi z Departamentu III (uwagi o samej organizacji poniżej);

b) wytypowanie z danego środowiska odpowiedniej ilości osób, które współpracując z nami na zasadzie dobrowolności i anonimowości, spełniałyby funkcje ankietatorów. Osoby te otrzymywałyby ankietę dotyczącą badanych problemów, zapoznawałyby się z nią, a następnie byłyby zobowiązane do przeprowadzenia kilku lub kilkunastu rozmów (odpowiednio je aranżując) i z każdej z nich sporządzając odpowiedni raport,

^b W tekście wpisano błędnie reprezentacyjna.

który przekazywany byłby dla nas dla opracowania całościowego. Ankieterzy operowaliby ankietą utrwaloną pamięciowo, a nie na piśmie.

2. Inną metodą możliwą do zastosowania jest metoda, która w socjologii nosi nazwę obserwacji uczestniczącej, a którą można przełożyć na język pracy operacyjnej jako oddelegowanie kadrowego oficera resortu do obiektów o kluczowym znaczeniu dla gospodarki narodowej, nauki czy kultury. Oficer taki, tkwiący bezpośrednio w interesującym nas środowisku, otrzymywałby okresowo (co miesiąc lub co kwartał, w niektórych przypadkach w sposób nagły) rodzaj kwestionariusza, według którego interesowałby się życiem środowiska i składałby raporty będące bądź wynikiem pojedynczych rozmów bądź sumą wiedzy w wyniku przeprowadzonych wielu rozmów.

3. Wykorzystanie niektórych istniejących instytucji zajmujących się szeroko pojętymi badaniami opinii publicznej: Ośrodek Badania Opinii Publicznej przy Komitecie ds. PRiTV, Ośrodek Prasoznawczy w Krakowie, Biuro Listów przy PR itp. Wykorzystanie tych instytucji mogłoby przyjąć formę dwojaką:

a) nawiązanie współpracy z tymi instytucjami dla otrzymywania wyników interesujących nas badań przeprowadzanych przez te instytucje i wykorzystywania tych wyników pod kątem naszych potrzeb;

b) inspirowanie przeprowadzania badań w zakresie interesującej nas problematyki bądź też inspirowanie czy nawet zlecenie włączenia jakiegoś zestawu pytań w ankiety budowane przez instytucje i otrzymywanie w ten sposób materiałów pierwotnych (źródłowych), które opracowywane byłyby już przez nasz zespół.

Szczególnie celowym wydaje się wykorzystanie istniejących w wielkich zakładach pracy, np. Stocznia im. Lenina, Huta „Warszawa”, pracowni socjologicznych lub socjopsychologicznych. Oczywiście zachowana musi być daleko idąca tajność w tego rodzaju współpracy, gdyż przedostanie się do opinii publicznej tego faktu miałyby negatywne następstwa dla badań społecznych.

Tego rodzaju badania ograniczą się tylko do badania nastrojów i poglądów i nie powinny stanowić jeszcze jednej formy pracy operacyjnej. Istnieje natomiast możliwość potwierdzania wiarygodności przeprowadzanych sondaży środowiskowych przez równoczesne programowanie niektórych osobowych źródeł informacji na problemy, które poddane zostają badaniom.

Odrębne zagadnienie stanowi organizacyjne ustawienie tego rodzaju badań w ramach pionu III. Wydaje się, że w Departamencie III (najlepiej w Wydziale I) [należy] powołać grupę osób (z udziałem socjologa i psychologa społecznego), która stanowiłaby centralny ośrodek dyspozycyjny dla opracowywania ankiet czy kwestionariuszy przy zlecanych problemach badawczych, kierowania tymi badaniami i opracowywania wyników. Nie ma chyba potrzeby stwarzania odpowiedników takiego ośrodka w ramach wszystkich wydziałów III.

Wydaje się natomiast celowym wytypowanie niektórych dużych miast jako środowisk, których poznanie postaw, nastrojów i zachowań pozwala na podejmowanie

Dokumenty

właściwych decyzji zarówno operacyjnych, jak i w pewnym stopniu politycznych, tj. Warszawa, Katowice, Łódź, Wrocław, Gdańsk i ewentualnie Poznań. Zorganizowanie, programowanie i kontrolowanie pracy w wydziałach III wymienionych miast prowadzone byłoby przez wymieniony centralny ośrodek kierujący badaniami.

Przedstawione propozycje zawierają ogólne konstatacje umożliwiające podjęcie dyskusji w sprawie nadania systemowi niejawnego badania środowiskowej opinii publicznej form organizacyjnych. Przyjęcie któregośkolwiek z omawianych wariantów (lub połączenie niektórych) wymagałoby dalszego szczegółowego omówienia, zarówno pod względem metodologicznym, jak i technicznym. Działalność takiego systemu badania opinii publicznej byłaby w założeniu długotrwała i nie ograniczała się do jedno- czy dwukrotnego przeprowadzenia badań, gdyż pierwsze próby nie byłyby z pewnością doskonałe.

Źródło: AIPN, Departament III, 0296/103, t. 5, k. 49–54, kserokopia, mps.

Nr 10

1968 luty 28, Warszawa – Notatka służbowa inspektora Wydziału IV Departamentu III por. Wacława Króla z rozmowy przeprowadzonej z kontaktem poufnym o pseudonimie „K.D.”

Warszawa, dnia ^a28 lutego^a 1968 r.

Tajne

Egz. nr ^a1^a

Notatka służbowa

z rozmowy przeprowadzonej z k.p. „K.D.”¹ w dniu 26 II [19]68 r.

Rozmowa miała na celu uzyskanie charakterystyki naukowej i politycznej Mikołaja Wasiliewicza **Nowikowa**², kierownika Zakładu Socjologii Pracy Instytutu Międzynarodowego Ruchu Robotniczego w Moskwie.

Rozmówca zna M.W. Nowikowa od 1964 r., kiedy ten pracował jeszcze w Instytucie Filozofii i Socjologii Akademii Nauk ZSRR. W związku ze wspólnotą zainteresowań naukowych (socjologia pracy, a w szczególności socjologia przemysłu) znajomość wzajemna mocno pogłębiła się, tak że obecnie są na stopie prawie że przyjacielskiej.

M.W. Nowikow kilkakrotnie w okresie lat 1964–1967 przyjeżdżał do Polski i obecnie dysponuje dość dobrą znajomością języka polskiego. W czasie swoich pobytów w Polsce M.W. Nowikow wykazywał bardzo duże zainteresowanie metodami i techniką badawczą stosowaną przez polskich socjologów pracy oraz technikami i metodami badawczymi adoptowanymi przez polskich uczonych z socjologii amerykańskiej.

Postawa polityczna M.W. Nowikowa nie jest bliżej znana rozmówcy, ponieważ dyskusje między nimi toczyły się z reguły wokół spraw naukowych. Z tego, co jest wiadome k.p. „K.D.”, to M.W. Nowikow zamierza w tym roku przyjechać do naszego kraju.

Odnośnie [do] Jeleny Osipowej³, żony wicedyrektora Instytutu Socjologii Akademii Nauk ZSRR, przebywającej w Polsce na 9-miesięcznym stypendium naukowym, uzyskałem informację, że jej kontakty z pracownikami Zakładu Historii Filozofii

^{a-a} *Wpisano odręcznie.*

¹ Kazimierz Doktor (ur. 1935), profesor socjologii. W latach 1963–1973 adiunkt, w stanie wojennym dyrektor IFiS PAN. Autor prac z zakresu socjologii pracy, przemysłu i organizacji. Zarejestrowany jako kontakt poufny przez Departament III MSW, następnie jako kontakt informacyjny przez Departament I.

² Brak bliższych danych.

³ Brak bliższych danych.

Nowożytnej i Myśli Społecznej IFiS PAN (a więc z L[eszkiem] Kołakowskim⁴, B[ronisławem] Baczka⁵, H[enrykiem] Hinzem⁶ i innymi) wynikają stąd, iż z wykształcenia jest filozofem i poprzednio przyjechała do Polski na zaproszenie tego właśnie zakładu. Obecnie „przekwalifikowuje” się z filozofii na socjologię, a nie znając bliżej środowiska socjologicznego, usiłuje wejść w to środowisko w oparciu o swoje poprzednie znajomości.

Prof. Gregory **Grossman**⁷, który połowie br. przebywał w Polsce, jest znany „K.D.” jako profesor ekonomii politycznej Uniwersytetu w Berkeley i jeden z głośniejszych „badaczy” zagadnień gospodarczych Związku Radzieckiego i krajów socjalistycznych. Był on obecny na Kongresie Światowego Stowarzyszenia Nauk Politycznych (IPSA) w Brukseli i wygłosił napastliwy referat na temat gospodarki narodowej ZSRR, spytując się z ostrą repliką ze strony delegacji radzieckiej.

„K.D.” otrzymał potwierdzenie uzyskania stypendium Fundacji Forda na 10-miesięczny pobyt w Stanach Zjednoczonych, chociaż nie został jeszcze powiadomiony o terminie wyjazdu i o ośrodkach, w których będzie mógł prowadzić swoje badania. „K.D.” chciałby pojechać do Berkeley, gdzie wg opinii specjalistów znajduje się najlepiej zorganizowany ośrodek zajmujący się socjologią przemysłu. W związku ze swoim wyjazdem wystąpił z inicjatywą zapoznania go z kierunkami naszych zainteresowań w terenie amerykańskim.

Sprawa złożenia legitymacji partyjnych przez H[elenę] **Eilstein**⁸ – kierowni-
ka Pracowni Filozoficznych Zagadnień Przyrodoznawstwa IFiS PAN, i A[nnę] **Pa-**

⁴ Leszek Kołakowski (1927–2009), filozof, do 1956 r. jeden z czołowych ideologów stalinizmu, później czołowy rewizjonista. Członek PPR w latach 1945–1947, następnie członek PZPR w latach 1947–1966. Wyrzucony z partii za krytykę władz. Za udział w Marcu '68 został objęty zakazem wykładania i publikowania; wkrótce potem wyjechał z kraju. Na stałe związał się z Uniwersyte-
tem w Oksfordzie (wykładowca All Souls College w latach 1972–1991). Autor trzytomowego dzieła *Główne nurty marksizmu* (wydanych pierwotnie w Paryżu w latach 1976–78) oraz licznych opracowań popularnofilozoficznych.

⁵ Bronisław Baczko (ur. 1923), filozof i historyk idei, ideolog stalinizmu, a następnie czołowy rewizjonista. Wyemigrował z Polski po Marcu '68. Od 1974 r. związany z Uniwersytetem Genewskim (obecnie profesor honorowy). Autor książek *Rousseau: samotność i wspólnota* (Warszawa 1964) oraz przekładanej z francuskiego *Hiob, mój przyjaciel: obietnice szczęścia i nieuchronność zła* (Warszawa 2001).

⁶ Henryk Hinz (data urodzenia nieznana), filozof marksista. Autor m.in. *Filozofii Hugona Kollątaja* (Warszawa 1973) oraz *Kalendarza półstuletniego: 1750–1800* (Warszawa 1975, wspólnie z Bronisławem Baczka).

⁷ Gregory Grossman (ur. 1921), amerykański ekonomista, specjalista od gospodarki ZSRR i krajów komunistycznych oraz postkomunistycznych. Autor licznych książek poświęconych gospodarce nakazowo-rozdzielczej, szarej strefie w krajach komunistycznych oraz transformacji gospodarczej Europy Środkowo-Wschodniej. Aktualnie emerytowany profesor University of California w Berkeley.

⁸ Helena Eilstein (ur. 1922), filozof. Po Marcu '68 wyemigrowała z Polski. Wykładała przede wszystkim na Uniwersytecie Stanowym Nowego Meksyku w Albuquerque. W 1993 r. powróciła do kraju. Autorka książek, m.in. *Homo sapiens i wartości: eseje* (Warszawa 1994) i *Biblia w rękach ateisty* (Warszawa 2006).

welczyńską⁹ z Pracowni Badań nad Kulturą Współczesną PAN nie jest bliżej znana „K. D.”. Wiadomym mu jest tylko, że H[elena] Eilstein, oddając legitymację partyjną, złożyła oświadczenie na piśmie motywujące dokonanie tego kroku.

Wnioski:

1. Uzyskaną charakterystykę M.W. Nowikowa przekazać dla władz radzieckich z zaznaczeniem możliwości uzyskania charakterystyki jego postawy politycznej w wypadku, gdyby przyjazd M.W. Nowikowa do Polski nastąpił w I połowie br.

2. Przygotowanie i omówienie z „K.D.” kierunków naszych zainteresowań na gruncie amerykańskim, szczególnie jeżeli chodzi o Uniwersytet w Berkeley i Uniwersytet w Stanford.

Inspektor Wydz[iału] IV Dep[artamentu] III MSW
(por. Wacław M. Król)^b

Wyk. w 2 egz.^c

Druk/JB

Źródło: AIPN, MSW, 00170/891, k. 40–42, kserokopia, mps.

^b Powyżej nieczytelny podpis odręczny.

^c Powyżej z prawej strony nieczytelny podpis i data 28 II [19]68.

⁹ Anna Pawełczyńska (ur. 1922), socjolog kultury. W czasie wojny w AK, była również więźniarką Auschwitz-Birkenau. Współzałożycielka i pierwszy dyrektor Ośrodka Badania Opinii Publicznej. Autorka wielokrotnie wydawanej książki *Wartości a przemoc: zarys socjologicznej problematyki Oświećcimia* (Warszawa 1973), tłumaczonej na język angielski i niemiecki.

Nr 11

1968 czerwiec 21, Warszawa – Notatka służbowa inspektora Wydziału IV Departamentu I por. Zbigniewa Janczura dotycząca Kazimierza Doktora

Warszawa, dnia ^a21^a czerwca 1968 r.

Tajne

Egz. pojedynczy

^bNotatka

Kazimierz ^c**Doktor**^c, ur. 15 II 1935 r.
Wykształcenie – dr socjologii. Adiunkt
w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN.
Członek PZPR. Żonaty (2 dzieci). Zam.

Pozostając na kontakcie Wydz[iału] IV Dep[artamentu] III, (t[ow. Waclaw] Król) jako kontakt poufny (bez podpisanego zobowiązania). Oceniany bardzo wysoko. W związku z jego wyjazdem na stypendium do Stanów Zjednoczonych uzgodniono z Wydz[iałem] IV Dep[artamentu] III przejęcie D[oktora] na nasz kontakt. 19 czerwca br. t[ow.] Król skontaktował mnie z D[oktorem]. Spotkanie odbyło się w kawiarni PAN.

Po przedstawieniu mnie i zarekomendowaniu jako „specjalisty” od spraw zagranicznych t[ow.] Król zostawił nas samych. Stawiając sprawę „szczerze i otwarcie”, zorientowałem D[oktora] w problematyce, która nas interesuje, i naszych planach rozpoznania tych spraw przez niego.

D[októr] wyraził zgodę na podjęcie współpracy. W związku z tym, że D[októr] wyjeżdża do USA dopiero 1 lipca, następne spotkanie, na którym omówimy szczegóły, umówiliśmy na dzień 24 czerwca br. w kawiarni „Stolica”. Podałem D[oktorowi] nr tel. 281513 (Szalski).

Po odbyciu kursu przygotowawczego w C[alifornia] U[niversity] D[októr] zamierza pierwszy semestr spędzić w Kalifornii^d. Dalszych planów pobytu jeszcze nie ma sprecyzowanych. Uzależnia je od aktualnego miejsca pobytu znanych mu socjologów

^{a-a} *Wpisano odręcznie.*

^b *Z lewej strony dopisek t[owarzystw] Janczur. Zgodnie z rozmową 22/VI/68 i nieczytelny podpis.*

^{c-c} *Wpisano odręcznie.*

^d *W oryginale tu i dalej California.*

amerykańskich i możliwości skontaktowania się z nimi oraz ewentualnych sugestii gospodarzy. Prawdopodobnie jednak będą to ośrodki: Columbia, Michigan, Chicago.

W Kalifornii prawdopodobnie spotka się z Jedlińskim^e, który tam pracuje, w związku z tym D[októr] spytał, jaką ma względem niego przyjąć postawę. Z Jedlińskim zna się z okresu studiów. Wyjaśniłem ogólnie, że to będzie zależało od tego, jaką postawę przyjmie J[edliński], i że do tej sprawy jeszcze powrócimy na następnym spotkaniu. Przy okazji prosiłem o podanie kontaktów w USA, abym ewentualnie mógł mu wyjaśnić *who is who*. Zasygnalizował mi możliwość spotkania z następującymi osobami:

prof. [Reinhard] Bendix¹ (Berkeley), prof. [Seymour] Lipset² (Harvard)

Rappaport³, [Robert] Merton⁴

[Paul] Lazarsfeld⁵, [Theodore] Abel⁶ (Chicago)

Goldner^f Blaw^g

Miller⁷ (Princeton), [Gregory] Grossman (Berkeley)

Karel Dentels^h

Prawdopodobnie, będąc w C[alifornia] U[niversity], spotka się z Jerzym Zubrzyckim⁸, który normalnie przebywa w Wiedniu, ale w tym czasie będzie w USA. Większość z wymienionych powyżej osób D[októr] zna z kongresów socjologicznych. Poza tym będzie chciał skontaktować się z amerykańskimi sławami socjologicznymi, taki-

^e Tak i dalej w tekście. Prawdopodobnie chodzi o Jerzego Jedlickiego, historyka idei.

^f Tak w tekście. Zapewne chodzi o Alvina Gouldnera (1920–1980), amerykańskiego socjologa idei i wiedzy.

^g Tak w tekście. Zapewne chodzi o Petera Blaua (1918–2002), amerykańskiego socjologa pochodzenia austriackiego, autora klasycznej socjologicznej teorii wymiany.

¹ Reinhard Bendix (1916–1991), amerykański socjolog pochodzenia niemieckiego, interpretator i popularyzator dzieł Maksa Weбера.

² Seymour Lipset (1922–2006), amerykański socjolog i politolog, autor analiz porównawczych demokracji.

³ Najpewniej chodzi o Roya Rappaporta (1926–1997), amerykańskiego antropologa kulturowego.

⁴ Robert Merton (1910–2003), amerykański socjolog. Autor klasycznych w socjologii koncepcji teorii średniego zasięgu, funkcji jawnych i ukrytych oraz teorii anomii.

⁵ Paul Lazarsfeld (1901–1976), amerykański socjolog pochodzenia austriackiego, wywarł znaczący wpływ na amerykańską socjologię empiryczną.

⁶ Theodore Abel (1896–1988), amerykański socjolog polskiego pochodzenia. Autor głośnej książki *Why Hitler Came into Power?* ukazującej źródła dojścia do władzy Hitlera w motywacyjnych personalnych działaczy NSDAP (Abel rozpiął wśród członków NSDAP konkurs na pamiętniki, zebrał ich w sumie 683). Książka została opublikowana jeszcze przed wybuchem II wojny światowej (w 1938 r.), choć jej wartość została ówczesnie zupełnie przecoczona.

⁷ Najpewniej chodzi o George'a Millera (ur. 1920), amerykańskiego psychologa, autora koncepcji dotyczącej pojemności pamięci znanej jako *magic number seven*.

⁸ Jerzy Zubrzycki (1920–2009), profesor socjologii. Uczestnik kampanii wrześniowej, w czasie II wojny światowej m.in. w Komendzie Głównej AK, nadzorował także wysyłanie cichociemnych do Polski. Po wojnie w Londynie, od 1956 r. związany na stałe z Australią. Opracował oficjalne założenia australijskiej polityki wielokulturowości.

Dokumenty

mi jak: prof. Herkowitz^h, prof. Moorⁱ (Princeton), prof. White^j (Chicago), prof. [Neil] Smelser⁹ (Berkeley), [Talcott] Parsons¹⁰, małżeństwo Jacob¹¹ (Filadelfia), prof. Lands^k (Illinois).

**Inspektor Wydziału IV Dep[artamentu] I MSW
Z[bigniew] Janczur, ppor.¹**

Odb. w 1 egz. EM.

Nr ks. masz. 861

Źródło: AIPN, Departament I, 01262/410 (karta kieszeniowa nr 5599), k. 26–27, mikrofilm, mps.

^h *Tak w tekście. Nie wiadomo, o kogo chodzi.*

ⁱ *Tak w tekście. Nie wiadomo, o kogo chodzi.*

^j *Tak w tekście. Nie wiadomo, o kogo chodzi.*

^k *Tak w tekście. Nie wiadomo, o kogo chodzi.*

¹ *Powyżej nieczytelny podpis odręczny.*

⁹ Neil Smelser (ur. 1930), amerykański socjolog, teoretyk ruchów społecznych.

¹⁰ Talcott Parsons (1902–1979), amerykański socjolog, teoretyk systemów społecznych.

¹¹ Być może chodzi o Margaret C. Jacob (ur. 1943) oraz Jamesa R. Jacoba (ur. 1940), socjologów i historyków idei, współautorów książki *Western Civilization: Ideas Politics and Society*.

Nr 12

1969 sierpień 22, Warszawa – Notatka służbowa inspektora Wydziału IV Departamentu I por. Zbigniewa Janczura dotycząca pobytu kontaktu informacyjnego o pseudonimie „Bernard” w USA

Warszawa, dnia ^a22^a sierpnia 1969 r.

Tajne

Egz. pojedynczy

^bNotatka

dot[ycząca] pobytu k.i. „Bernard” w USA

Pracownik PAN, dr socjologii k.i. „Bernard” w związku z wyjazdem na stypendium do USA został przez nas przejęty z Departamentu III. „Bernard” przebywał w Stanach od sierpnia 1968 do czerwca 1969 r. Kontakt operacyjny nawiązano z nim dopiero w marcu 1969 r. („Radek”). W terenie odbyto zaledwie dwa spotkania. Oczywiście brak bieżącego kontaktu operacyjnego musiał się odbić na wynikach pracy „Bernarda”. Na wyniki te wpłynęły niewątpliwie trudności obiektywne (sygnalizowane przez „Bernarda” w notatce), będące następstwem posierpniowej nagonki antykomunistycznej w USA, oraz fakt, że swą współpracę z nami „Bernard” potraktował bardzo naukowo. Ten ostatni czynnik wpłynął na to, że „Bernard”, nie mając uzasadnienia naukowego, musiał zrezygnować z szerokiego zainteresowania problematyką prac i badań antykomunistycznych i w efekcie, nie będąc przez nas na bieżąco inspirowany, obracał się w wąskim kręgu zagadnień *stricte* socjologicznych, będących niewątpliwie fragmentem globalnych badań, niestety zbyt marginalnym, aby umożliwić wartościową syntezę.

Aktywność „Bernarda” ujawniła się w uczestniczeniu w różnego typu zjazdach mających charakter naukowy, skąd w miarę możliwości starał się uzyskiwać materiały źródłowe (referaty).

Uczestniczył w następujących konferencjach:

1. Kongres American Sociological Association¹ (Boston – sierpień 1968). „Bernard” dostarczył nam prezentowany tam na seminarium poświęconym tematyce „Siły zbrojne i społeczeństwo” referat zatytułowany *Political Order, Stability and Officers: a Comparative Study of Iraq, Syria and Egypt*. Referat ten nie posiada wartości operacyjnych.

^{a-a} Wpisano odręcznie.

^b Z lewej strony nieczytelny dopisek.

¹ Czołowa amerykańska organizacja skupiająca zawodowych socjologów, badaczy społecznych i pracowników akademickich, działająca od 1905 r.

2. **Conference on Nationalism and Communism in Eastern Europe** (Palo Alto, listopad 1968). Organizatorzy: Stanford University i Hoover Institution. Referaty nie były publikowane, mają wyjść w formie książki w okresie późniejszym. „Bernard” dostarczył program konferencji, w którym uwidoczony jest wachlarz poruszanych problemów.

3. **Zjazd Midwest Political Science Association**² (Ann Arbor – kwiecień 1969). „Bernard” wziął udział w seminarium, na którym wygłaszany był referat nt. NATO. Autorem referatu był Kohn. Referat niedostępny, bardzo krytyczna ocena NATO jako organizacji niespełniającej swej roli, bo niezapewniającej całkowitej integracji państw-członków.

4. **Zjazd Midwest Sociological Society**³ (Indianapolis – maj 1969). Brak referatów o treści politycznej.

5. **Seminarium [Gregory’ego] Grossmana „Project on Comparative Study of Communist Societies”**. Na seminarium tym „Bernard” nawiązał kontakty wśród sowietologów (wykaz i charakterystyki w notatce „Bernarda”) oraz dostarczył dwa referaty – Andrzej Brzeski – *Two Decades of East European Industrialization in Retrospect*, Chalmers Johnson – *Communist Political System: Patterns of Development and Change*, oraz omówienie książki R[oberta] Conquesta *The Great Terror; Stalin’s Purge of the Thirties*.

Wnioski:

^c1. „Bernard” zasygnalizował możliwość podtrzymania pewnych nawiązanych w Stanach kontaktów (wykaz – notatka, str. 12). Kontakty te wprawdzie miałyby charakter ściśle naukowy (wymiana publikacji i informacji naukowej), ale wydaje mi się, że warto by je jednak podtrzymać. Dawałoby to nam pewne rozeznanie w interesującej ich problematyce.

^d2. Opracowaną w formie notatki informację nt. seminarium Grossmana oraz referaty przekazać do Wyd[ziału] X.

3. Pogłębić informację dot[yczącą] wydawanej przez Departament Stanu publikacji nt. badań antykomunistycznych i przemyśleć sposób jej zdobycia.

^c Z lewej strony dopisek odręczny Kogo może rekomendować do podjęcia kontaktu.

^d Z lewej strony dopisek odręczny Proszę o oryg[inał].

² Amerykańska organizacja działająca w skali międzynarodowej, skupiająca politologów i przedstawicieli administracji publicznej z ponad 80 krajów, działająca od 1939 r.

³ Amerykańska organizacja skupiająca zawodowych socjologów i badaczy społecznych, działająca od 1936 r.

4. Odbyć z „Bernardem” jeszcze jedno spotkanie, celem realizacji punktu 1 i 3, a następnie przekazać go z powrotem na kontakt Dep[artamentu] III, zapewniając sobie możliwość kontaktowania się.

**Inspektor Wydziału IV Dep[artamentu] I MSW
por. Zb[igniew] Janczur^o**

Odb. w 1 egz. EM

Źródło: AIPN, Departament I, 01262/410 (karta kieszeniowa nr 5599), k. 9–11, mikrofilm, mps.

^o Powyżej nieczytelny podpis odręczny.